

Ltn
✓2089

1999

ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԷԲ ՄԿԻՏՉԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆԻ

Արտատպած «ԱՐԱՐՈՏ» տպարանից

6-25

ՀՐԱ ՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՄԿԻՏՉԻ Ա-

ՎԵՀԸՓԸՌ ԵՒ ՄԻՐԱԶՆԵԳՈՅՆ ԿԸԹՈՒՂԻԿՈՒԹՅԱՆ
ԱՄԵՆՈՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՂԱՐՇԱԴԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ Ս. ԷՋՄԻԱՏՅՈՒ

1899

Дозволено Цензурою 26 Августа 1899 г. г. Тифлисъ.

42089-60

28 2095

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

ԺԳ

Հայագէտ ուսուցչապետ Ն. Մառի վերջին մեծ աշխատութիւնը—Сборники Притчъ Вардана, Վարդանի Առակադրքերը—ինչ առիթ է տալիս ընդհատել երկար լռութիւնս մի քանի գիտողութիւններ անելու համար: Մառին ընդորոշող բոլոր յատկութիւններն երեւում են այս աշխատութեան մէջ՝ ջանասիրութիւն, մանրակրկիտ բարեխղճութիւն և բազմակողմանի հմտութիւն: Իմ ծրագրից դուրս է ամբողջ գործի համառօտ տեսութիւնը կամ քննադատութիւնը տալ. այդ անշուշտ կանեն հայ պարբերականները՝ ընթերցողներին ծանօթացնելու համար հեղինակի գոնէ եզրակացութիւնների հետ: Այստեղ իմ նպատակս է լինելու Ն. Մառի այդ ստուար և բազմաբովանդակ երկասիրութեան մէջ յեղյոթութեամբ հայ միջնադարեան մատենադրութեան պատմութեան վերաբերեալ մի քանի խնդիրների լուսարանութիւնը՝ նոր փաստերով կամ լրացումներով:

Մառի ընդարձակ հետազոտութեան մէջ

(մասն 1) ամենայաջող գլուխներից մէկն է հայ և արաբ Աղուէսազրքերի ուսումնասիրութիւնը և նրանց փոխադարձ յարաբերութեան պարզարանումը: Մասն ապացուցանում է, որ Աղուէսազրքերից՝ հայն և քնագիրը, իսկ արաբներէնը—Թարգմանութիւն: Արաբերէնն ի թիւս այլ տարբերութիւնների և աւելցականների՝ ունի երեք պատմութիւն կամ առակ, որոնք չկան հայ բնագրում: Այդ առակներն են՝ 1. Կոյրն ու Սուրբը, 2. Աւազակն ու Ճգնաւորը և 3. Արիստոտէլն ու Տիմարը (մասն 1, էջ 59—61, արաբերէն թարգմանութիւնը տես մասն III, էջ 117, 119-120): Մասը կարծում է իբրեւոք, որ արաբերէնի թարգմանիչն իւր ձեռքումն ունէր իբրեւ բնագիր ոչ այժման մեր Աղուէսազրքը, այլ մի ուրիշ խմբագրութիւն, մի այնպիսի ժողովածու, որի մէջ հենց այդ՝ այժմեան հայերէնում պակաս՝ երեք համարներն էլ կային: Ուրեմն և այդ երեք առակների հայերէն բնագիրը պիտի դոյութիւն ունենար թէև այդ չէ յաջողում Մասին զանեւ իւր ձեռքի տակ ունեցած բաղմաթիւ ժողովածուներում: Հայ Աղուէսազրքի՝ բնագիր և արաբերէնի՝ թարգմանութիւն լինելը առատ և հաստատուն փաստերով ապացուցել է Մասը: Մնում է առ կախ այս երեք առակ-

ների խնդիրը, որոնց մասին Մասի ենթադրութիւնն արդէն մէջ բերինք:

Այդ առակներից երկրորդը՝ Աւազակն ու Ճգնաւորը, ինչ յայտնի է հայերէնում: Ճիշդ է՝ մանրամասնութեանց մէջ բաւական տարբերութիւններով, սակայն իմաստը և պատմութեան ընթացքը բոլորովին նոյնն է, ինչ որ արաբերէնում: Այնպէս որ արաբերէնն ու հայերէնը միևնոյն պատմութեան երկու տարբեր խմբագրութիւններ են: Արաբականի բովանդակութիւնն այս է.

«Պատմում է սուրբ հայր պատմութեանց մէջ (=Հարանց վարքում). Աւազակը զղջում է մեղքերը և զիմում է միայնակեացին: Վերջինս ապաշխարութիւն է դնում նրա վրայ, որ ճանապարհներին ամեն մի անգամ երբ խաչի հանդիպի, մի երկրպագութիւն անի: Մի առ ժամանակ յետոյ զղջացող աւազակն հանդիպում է իւր թշնամիներին և նրանց ձեռքից փախչելիս՝ ճանապարհի խաչին * երկրպագութիւն է մատուցանում: Այդ իսկ բուպէին սպանում է: Հրեշտակները նրա հոգին տանում են արքայութիւն: Այդ տեսնում է ճգնաւորը և տրտմում, որ այդպէս հեշ-

* Ինչպէս յայտնի է, Հայաստանում եւ ճամապարհների վրայ եւ սահմանադիմերին կային քաղմարիտ խաչաւեր:

առ թեամբ աւագակն արքայո թիւնը ժողան-
դեց: Իսկ ինքն այնքան չարչարուեմ է: Այս-
պէս գայ թակղելով միայնակնացը թողնուեմ է
ճգնութիւնը և վերադառնում աշխարհ: Ծա-
նապարհին սատանան թակարդ է լարում
նրա առջ և սարի կատարից գլորելով սպա-
նում է նրան: Ծգնաւորի հոգին գնում է
դժոխք: Վկայութիւն է բերուած Մատթէ-
ոսի Աւետարանից. «Որ համբերեսցէ իսպառ-
նա կեցցէ (Ժ, 22):»

Ահա և արարերէնի բառացի թարգմանու-
թիւնը ռուսերէն, կատարուած Մառից.

Разбойникъ и Отшельникъ

Притча сорокъ девятая. Разсказы-
вается въ сказаніяхъ святыхъ отцовъ: одинъ раз-
бойникъ раскаялся въ своихъ грѣхахъ послѣ того,
какъ совершилъ великія злодѣянія, и отправился
къ монаху исповѣдаться. Когда онъ исповѣдался,
монахъ хотѣлъ опредѣлить ему канонъ (покая-
нія); тогда разбойникъ сказалъ: „отецъ нашъ,
(въ жизни) никогда не могъ я соблюсти канонъ,
потому что я не могу поститься, не отрѣшаюсь
отъ скоромнаго и не умѣю молиться“. Монахъ
сказалъ: „однако дѣлай то, что я прикажу те-
бѣ“. Тотъ сказалъ: „слушаю“. Монахъ сказалъ:
„всякій разъ какъ увидишь какой-либо крестъ
изъ стоящихъ на дорогахъ, поклонись ему однимъ
поклономъ“. Разбойникъ согласился и ушелъ.

Спустя нѣкоторое время, когда онъ шелъ по до-
рогѣ, встрѣтился онъ съ толпою враговъ, же-
лавшихъ убить его. Онъ обратился вспять, бѣ-
жа отъ нихъ, и когда онъ бѣжалъ, увидѣлъ
крестъ, стоявшій на дорогѣ. И онъ вспомнилъ
свой канонъ и, ставъ на колѣна, преклонился
передъ крестомъ. Но пока онъ поклонялся, вра-
ги догнали его и убили. И ангелы, взявъ его
душу, вознесли ее въ царство (небесное), и вотъ
она была замѣчена монахомъ, его духовнымъ
отцомъ. Монахъ весьма опечалился, когда уви-
дѣлъ, что душа разбойника возносится къ (не-
бесному) царству. „Поистинѣ“, сказалъ онъ,
„этотъ разбойникъ, который въ продолженіе (всей)
своей жизни творилъ грѣхи и преступленія, от-
правился въ (небесное) царство за одинъ пок-
лонъ, такъ къ чему я это мучусь столько? Если
(небесное) царство можно пріобрѣсти подобными
вещами мелочными, легкими, то пойду я въ міръ
и буду я жить вѣласть во всю свою жизнь“. И
онъ вышелъ изъ кельи и пустился въ путь; и
пока онъ шелъ, повстрѣчался съ нимъ діаволъ,
и онъ сталъ его торопить, возвелъ на вершину
высокой горы, разставилъ передъ нимъ силки,
сбросилъ его съ вершины горы и убилъ. Онъ
взялъ душу его и отправился съ нею въ адъ
изъ-за его противной мысли и недостатка
терпенія, такъ какъ онъ не довелъ до конца
своего намѣренія и дѣла, которое началъ. По
этому и сказалъ Господь нашъ во святомъ Еван-
геліи [Матѣ. 10,22]: „претерпѣвшій до конца

спасется". (Маррь: Сборники Притчъ Вардана, ч. I. 60-61).

«Հայելի Վարուց Փրանկաց» կոչուող Հարանց Վարքում Վասն կամ Յաղագս Ապաշխարութեան գլխում կայ հետեւեալ պատմութիւնը.

Գլ. ԺԱ. Գ. Աւագակ ոմն փախէր ի թշնամաց իւրոց. և տեսեալ զի ոչ կարէր զերծանիլ ի ձեռաց նոցա, անկաւ յերկիր բազկատարած՝ ասելով. Արգար դատաստանաւ արժանիք եմ մահու, զի զԱստուած զանազան և պէսպէս անօրէնութեամբք բարկացուցի. Եւ լալով խոստովանէր զինքն մեղաւոր դու և մեծաւ աղերսանօք աղաչէր զնոսա, զի յաստուածակոյս կողմանէ վրէժ խնդիրք լեալ, զիւրաքանչիւր անգամ ուրոյն ուրոյն շարշարանօք մաշկեցն. Ար իբրեւ այս այսպէս եղև, ուրումն ճգնաւորի, որ մերձ անտանօր ընակէր, զբազում ժամանակս մեծաւ ժուժկալութեամբ և ապաշխարութեամբ կացեալ, յայտնեցաւ ի Տեառնէ, զի զօրք անմարմին զուարթնոյն քաղցրաձայն երգով զհոգի աւագակին այնորիկ տարան յերկինս, Իսկ ճրգնաւորն ոչ գոհացաւ զԱստուծոյ, այլ մանաւանդ բարկացաւ ի մօր իւրում ասելով. Յորժամ և ես զամենայն հեշտութիւնս աշխարհի վայելեցից և բարեկեցութեամբ զաւուրս անցուցից, ի

25 վաղճանի կենաց իմոց սոյնպէս ապաշխարեցից, և ինձ եղիցի զոր օրինակ եղև աւագակին այն. Արդ՝ մինչդեռ թշուառական անապատաւորն այն դառնար յաշխարհ, զի ծառայեցէ սատանայի, դէպ եղև նմա ընդ ջուր անցանել. Եւ անկեալ ի կամուրջէն ընկղմեցաւ և դիւաց առեալ զհոգի նորա տարան ի խոր անդնդոց զժոխայնոց. (2 եռ*. Ա. էջ 22^ր—23^ր).

* Ձեռագրերի մասին տես ներքևում: 2-երի և 8-րդի տարբեր ընթերցումներն են.

Բ տղ 1. փաղիւր 5 Ստուած 21 ստելով ի մէջ իւրում 27 այնմիկ 31 ի կարմնէկն 33 դժոխաց:—

Գ ս. 13 անդամօր 21 ստելով ի մէջ իւրում 27 այնմիկ 31 ի կարմնէկն:—

Դ ս. 12 որ և 13 անդամօր 21 ստելով ի մէջ իւրում 23 աշխարհիս 27 այնմիկ 31 ի կարմնէկն 32 ի խորս:—

Ե ս. 12 որ և իբրեւ այսպէս 13 անդամօր 21 ստելով ի մէջ իւրում 27 այնմիկ 29 աշխարհի 31 ի կարմնէկն 32 ի խորս:—

Զ Գլ. Է. Գ. ս. 1 փաղիւր 5 Ստուած 21 ստելով ի մէջ իւրում 27 այնմիկ 31 ի կարմնէկն 33 դժոխաց:—

Է Ձեռնի այս պատմութիւնը:

Տ ս. 1 Ազնուական ոմն փաղիւր 2 կարե 3-4 ի ճեռաց ճորս յայն ժամ անկաւ յերկիր և տարածեալ զձեռն իւր թաւ կատարած և ստեր 9 ստուածախոյս 10 լեալ 11 ուրոյն յարարեալ 12 և իբրեւ այսպիսի 13 ստեղծօր 18-19 աւագակի տարան եր-

Արաբերէնն աւելի ընդլայնուած է: Հայերէնի և արաբերէնի գլխաւոր և իրական տարբերութիւնն այն է, որ ճգնաւորը՝ հայերէնում՝ ընկնում է ջուրը կամուրջից, իսկ արաբերէնում՝ գլորւում է սարի կատարից: Չնայելով պատմութեան նոյնութեանը՝ անշուշտ շատ դժուար է ենթադրել, որ արաբերէնի թարգմանն այս առակն առած լինի ուղղակի Հայելուց: Բայց բոլորովին անհնարին չէ, որ Հայելուց այս պատմութիւնը, ենթարկուելով ինչ ինչ փոփոխութեան, մտել է Վարդանի Ժողովածոններից մէկը և այնտեղից՝ Աղուէսագիրքը, կամ ուղղակի Հայելուց Աղուէսագիրքը և թարգմանուել արաբերէն արդէն իբրեւ անբաժան մասն Աղուէսագրքի:

Թէ հնարաւոր էր արդեօք այսպիսի բան, որ Հայելի Վարուց Փրանկաց կոչուած Հարանց Վարքից պատմութիւններ մանէին Առակագրքերի մէջ և թէ կան արդեօք և ուրիշ օրինակներ, իբրեւ ազատցոյց այսպիսի մի ենթադրութեան կարելիութեան: Եւ եթէ Հայելին ծագայել է իբրեւ աղբիւր Աղուէ-

կիւս 21 ասելով իւրի խում 22 յայնժամ 23 բարոյքեամբ 25 ի վաղման 27 այնմիկ 28 անապատականն : 9 աշխարհի 30 ընդ ջուր ինչ 31 ի կարմնակն 31 դիւացն 32 ի խորս անդնդոց ի վառսն սասանայի:—

սագրքին, չէր կարելի արդեօք այդ աղբիւրով որոշել Աղուէսագրքի վերջին խմբագրութեան ժամանակը և այն թուականը, որից առաջ չէին կարող կատարուած լինել Աղուէսագրքի արաբերէն, նաև վրացերէն թարգմանութիւնները: Այս հարցումներին պատասխան տալու համար մենք պիտի դիմենք Հայելու ուսումնասիրութեանը:

10 Յունիսի, 1899.

ԺԴ

Հայելի Վարուց Փրանկաց կոչուող Հարանց Վարքից ինձ յաջողուեց մեր Մատենադարանում զանեւ ընդ ամենն եօթն օրինակ, որոնցից հինգը յիշուած կարենեանցի Յուցակում: Այս եօթն օրինակը բաժանուած են երկու խմբի: Այդ խմբերը նշանակուած ենք A և B տառերով: A-ին են պատկանում հինգ օրինակ, որոնք նշանակուած ենք Ա, Բ, Գ, Դ, Ե տառերով, իսկ B խմբին երկու օրինակ, որն և նշանակուած ենք Ջ և Ը տառերով: Տանք այս Չնադրերի համառօտ նկարագրութիւնը: A խումբ.

Ա=Էջմիածնի հիմնական Մատենադարանի № 793/2 է, ըստ կար. Յուցակի № 777/5. նոտր գիր, թուղթ, կաշեկազմ, մեծ. 16×11 հմ.

սկզբնաւորութիւնները կարմրագեղով. Բովան-
 Հայեցի Վարուց էջ 1^ա—171^ա. Պակասում է
 գրութեան վերնագիրը (=Հայեցի Վարուց):
 գրութեան սկիզբը «Յանկ ըստ այրուքնից» 1^ա—
 2^ր. Յանկու Բ նշանակուած է ընդ ամենը
 ՀԱ. գլուխ—«Վասն Ագաճութեան գլ. Ա.
 վասն Աղօթից գլ. Բ... վասն Քրիստոսի ա-
 նուան գլ. ՀԱ»: Հայելու սկզբնաւորութիւնն է.
 «Յաղագս Ագաճութեան, գլուխ Ա. Տէրն
 մեր Յիսուս Քրիստոս հրամայէ ի փրկական
 սուրբ աւետարանին, թէ ուր զանձք ձեր անս
 և սիրտք ձեր եղիցին. որ իսկապէս այսպէս է.
 Քանզի ոմն մարդ յոյժ ազաճ, արծաթասէր
 և անյագ...» Գրիչը մոռացել է նշանակել
 ԻԲ. գլխի վերնագիրը (=Յաղագս դարձի
 մեղաց), էջ. 45^ր. Ճիշտ Հայելու վերջում էջ
 171^ա գտնուում է յիշատակարանը միւսնոյն
 գրչութեամբ, ինչ որ Հայեցի Վարուցն է.
 «Գրեցաւ ի քուակնիս հայոց հազար հարիւր
 եւ ինն (=1660). Չեռամք անարժան Գրիգորի
 երեսնացոյ. Արդ զփայելօղսդ մաղթեմ որ զկնի
 երթերցման (=Ընթերցման) ձերոյ յիշման
 արժան առնէք զիս և զձնողսն իմ»: Այստեղ
 վերջանում է 2-ի մեղ հետաքրքրող մասը, 2-ի
 երկրորդ մասը, էջ 171^բ—271^բ, գանաղան գրը-
 չութեամբ անթուական. 2-ի վերջում երկու-
 թերթ մագաղաթեայ պաշպանակ, երկրորդ
 մասի բովանդակութիւնն է. «Երազ է ու սուտ
 եղբարք աշխարհի բաներ ի լման, ո՞ր են
 թագաւորք երկրի պարօնայք իշխան ու սուլ-
 թան...» Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ...
 և չն. (տե՛ս Պար. Յուզակ):

Բ=№ 794/5=Պար. Յուզ. № 778/1, նօտր, թուղթ,
 կաշեկազմ, սկզբնաւորութիւնները կարմրով
 սկիզբն ու վերջը մի մի թերթ մագաղ. պահ-
 պանակ. մեծ. 19×14 հմ. Բովանդ. Հայելի Վա-
 րուց 2^ա-114^ա. առանց վերնագրի, Սկզբի ցան-
 կը պակասաւոր, ԿԱ. գլուխ փոխանակ ՀԱ-ի.
 րնագիրն անթերի, թէև վերջին գլուխը նը-
 շանակուած է Հ. փոխանակ ՀԱ. այս տարբե-
 րութիւնը ծագում է գրչի սխալից, որովհե-
 տե ԿԱ գլուխը (էջ 105^բ) փրկական նշանա-
 կուած է ԿԳ և այս սխալը շարունակուել է
 մինչև վերջը. Եջմիածնայ և մի քանի վար-
 դապետական կնիքներ (էջ. 4^ա, 113^բ, 114^ա,
 117^բ ելն), Հայելու վերջում էջ 114^ա յիշատա-
 կարանը բոլորովին քերուած, էջ 115^ա—139^ա
 նախերգանք քարոզի, միւսնոյն գրչութեամբ,
 ինչ որ Հայելին. էջ 139^ա Հայոց ՌԻՄԵԹԹԻ
 յիշատակարան, բայց տարբեր և նորագոյն
 գրչութեամբ, էջ 139^բ բուն յիշատակարանը
 ոտանաւորով, որից աճա մեղ հետաքրքրող
 մասը. «Իներթուոյ մեր հայկական, նախ-
 անաց կարգեալ է թրվական իւրի քանակ երկ
 «հարիւրեակ երկ յոթնեակ» եւ հինգ քանակ. Զայս
 «կատարեալ թիւ յամարի, է զիւրագիւտ վեր-
 «ձանողի» Արդ յանկ ելեալ սա աւարտի ձե-
 «ռամբ նուաստ Մարգար գրի. |Յունիս ամոյ
 «երկակ թըվի. յետ համարձման օր ուրբաթի|
 «ի խնդրո՞ւ ոմն հեղահոգի ՏԷՐ Միխայէլ բանա-
 «սիրի»| և չն. Ուրեմն գրչութեան թուականն
 է 1120 հայկական=1671 փրկչ. (երկ քա-
 ոեակ երկ=2×4+2=10 հարիւրեակ =1000,

երկ յորելեան=100, հինգ քառեան $5 \times 4 = 20$, գումար $1000 + 100 + 20 = 1120$), էջ 140^ա—250^ա տարբեր և զանազան գրչութեամբ այլ և այլ տեսակ թղթերի վրայ Գրիգորի եռասնեթի քարոզք... տոմարական աղիւսակք Էլն. Էլն.

Պ=792/4=Կար. Յուլ. 776/2, նոտր, թուղթ, կաշեկազմ սկզբ. կարմրագեղով. մի մի թերթ մագաղ. պահպանակ. մեծ. 18×12 հմ. Բովանդ. Հայկի Վարուց էջ 2^ա—173^բ. սկիզբը այրբենական ցանկ լրիւ ՀԱ գլուխ. պահպանում է գրութեան վերնագիրը, էջ 173^բ—174^ա յիշատ. «Արդ աղաչեմ... Զըստացող գրոյս զմեղսամամ, անպիտան և զանարժան Ներսէս Ղազարիանցի, որ և անուամբ վարդապետ ևւ եպիսկոպոս յիշման արժան առնէք... եղև աւարտեալ այս գիրքը, որ կոչի Ֆրանկաց Հարանց Վարի, որ թարգմանեալ եղև ի Լատին բարբառոյ հայ բարբառ ձեռամբ Ասեփանկոս վարդապետի Իլովացոյ, որ է վերակացու և գանձապետ ի սուրբ կաթողիկոսարանն Էջմիածնի. բայց զի գրեալ եղև սա ի թուականութեանս հայոց Ռ երորդի ճ երորդի ի Ի երորդի և երկրորդ թուի (= ՌՃԻԻ = 1673), ի թագաւորութեանն Պարսից Շահ Սուլէիմանի և յիշխանութեան աշխարհիս Արարատեան Սաֆի—Ղուլի խանին և ի կաթողիկոսութեանն սբ. Էջմիածնի Տեառն Յակոբայ սրբազանի Զուղայեցոյ, ի գաւառս Շիրակայ, ի հռչակաւոր ուխտս Հառիճոյ վանից, որ այժմ ասի Ղազար, Ի վայելումն Ներսէս

վարդապետին Ղազարեցոյ... գրեցաւ ձեռամբ Սուխաս սարկաւաղի Ղափանցոյ...

էջ 175^ա—209^բ զանազան մանր գրութիւնք, վարք Մարինոսի կուսին, Մարիամու եգիպտացւոյն, Թէոփորայ Էլն:

էջ 209^ա նորագոյն յիշատ. «Մոսկիւ Հարանց Վարիս ի վայելումն Արդրուցի Սարգիս վարդապետին, ըստացաւ սա իշատակ իւր անձին ի թ. Հայոց ՌՃԼԸ», Ներսէս, Սարգիս վարդապետների և այլ կնիքներ էջ 3^ա, 173^բ Էլն).

Պ=790/4=Կար. Յուլ. 775/4, նոտր, թուղթ, կաշեկազմ սկզբ. կարմրագեղով. 2-2 թերթ մագաղ. պահպանակ. մեծ 20×14 հմ. Բովանդ. էջ 1—148^բ Հայեղի Վարուց, այսպիսի վերնագրով. «Հայեղի Վարուց, յորում կան պատմութիւնք հեշտալուրք և բանք օգտակարք առ ի փրկութիւն մարդկան» (էջ 1^բ), Յանկ ըստ այբուբենից լրիւ ՀԱ գլուխ: Յանկում գրիչը սխալմամբ բաց է թողնում Խէ գլուխը—Վասն մարդասպանութեան—և կրկին անգամ է նշանակում «Վասն Նախանձու» գլուխը, Բնագիրն անթերի, 149 թերթը, Հայեղու վերջում, գատարկ, երեւի նշանակուած է եղել յիշատակարանի համար: 2-ի երկրորդ մասը, էջ 150^ա—425^բ, զանազան գրչութեամբ, բովանդակութիւնը տե՛ս Կար. Յուլացի, Վերջին թերթի վրայ էջ 425^ա կայ հետեւեալ յիշատակարանք. «Ի վայելումն ճահկեցի Աւետիք վարդապետին, և զկնի մահուան իմոյ, լիցի ս. Էջմիածնի Մեծի գահին»:

Միայն այս Յիշատակարանն է ճահկեցու ձեռքով, էջ 3^բ և 425^բ ճահկեցու կնիքը «Քրիստոսի Ծառայ Աւետիք վարդապետ, 1185 (= Հայոց փրկչական 1736)»։ Կնիքի թուականը մօտաւորապէս միայն կարող է որոշել 2-ի գրութեան ժամանակը։ 1185-ը հաւանականաբար ճահկեցու վարդապետ ձեռնագրուելու տարեթիւն է յոյց տալիս, 2-ը կարող էր այդ թուականից շատ առաջ գրուած լինել և յետոյ միայն կնքուել ճահկեցու կնքով։ Բայց կարող էր պատահել նաեւ, որ 2-ը գրուած է այդ (կնիքի) թուականից տարիներ յետոյ։

Ե—795/4—Վար. Յուլ. 779/5, նօտր. թուղթ, կաշեկազմ սկզբ. կարմրադեղ. մեծ. 19×13 հմ. Բոֆանդակ. էջ 70^ա—163^ա, Հայեղի Վարուց, առանց վերնագրի և սովորական ցանկով.— էջ 163^ա—167^բ, Յաղագս որդեգրութեան աստուծոյ. թէ ո՞ր վերայ հաստատեալ է կամ զինքդ որդիք աստուծոյ լինիմք, 2-ի սկիզբը էջ 3^ա—17^բ տգեղ նորագոյն գրչութեամբ Գրիգոր Յաթեպետ Մեծի Ուրբաթու ճառը. ճառի վերջում անթուական յիշատակարան, որի մէջ յիշուում է «ստացողի գրոցս՝ զտէր Եսայի անարժան արեղայի և լին», 2-ի մեզ հետաքրքրող մասը 17—18 դարի գրչութիւն է ամենայն հաւանականութեամբ։

Ա Խմբի այս 5 Ձ-երը բոլորն էլ անթերի օրինակներ են, ունենալով Հայեղի Վարուցի ամբողջութիւնը, ընդամենը ՀԱ զլուխ, իւրաքանչիւր զլուխը 1—12 պատմութիւն։

Համագումար՝ 246 պատմութիւն։ Տեղ տեղ գրիչները մոռանում են վերնագիրը կամ զլխակարգութիւնները, կամ ցանկը կիսատ են թողնում և այլ այսպիսի մանր տարբերութիւններ։

В Խմբի Ձ-երն են.

Ձ—№ 792 Գեորգեան Յուլիսի, ժողովածու, բոլորգիր, թուղթ, կաշեկազմ սկզբ. կարմրադեղ. մեծ. 18×12 հմ. Բոֆանդ. էջ 1^բ, Ժե. գլուխ Հարանց Վարուց պատմութիւններ. էջ 159^ա—169^ա տոմարական աղիւսակներ.— էջ 170^ա—247^ա Հայեղի Վարուց առանց վերնագրի, թէ ցանկում և թէ ընդգրկւմ ընդամենը ԽԹ գլուխ (փոխանակ ՀԱ-ի).

Էջ 247^ա կնիք՝ «Քրիստոսի ծառայ Միքայէլ վարդապետ Աստապատի թմ. ՌՃԻԲ»։ Էջ 247^բ—350^ա ժողովածուներին սովորական զանազան հատուածներ, 2-ն ունի պակաս 248—249 թերթերի միջև, տեղ տեղ թերթերն յետ ու առաջ են կազմուած (էջ 342^բ, 306^ա և լն)։ 2-ի բուն յիշատակարանը գտնուում է էջ 306^բ և շարունակութիւնը էջ 350^ա, որից և դնում ենք քաղուածաբար. ... Արդ աւարտեցաւ և կազմեցաւ յարանց վարքս հայոց և ֆռանկաց և այլ բազում մանր բանք, որք աստ ժողովեալ կան, ի թուաբերութեան հայկազեանս տոմարի. Ռ. Ճ. և ԻԸ. (=1679)։ Արդ յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած զստացող սորին Աստապատի անուամբ և եթ Միխայէլ վարդապետ ... Դարձեալ յի-

շեցէք ի Քրիստոս զհոգեւոր ծնողն իմ և զեղբայրսն իմ զսուրբ Ստեփաննոսի միաբանքն. Մեծ Յակոբ րարունապետն, զԶաքարիա, զԱհարոն, զՆերսէս, զՄէլիքսէթ և զՅովսէփ վարդապետքն, զտէր Յովնէսն, զտէր Պօղոսն, զտէր Մկրտիչն, զտէր [Փիլիպ]պոսն, զտէր Մինասն, զտէր Երեմիայն, զտէր Անդրէասն ... զսուրբ Նախավկային միաբանքն. զմեծ Միքայէլ վարդապետն, որ է երկրորդ ծնող իմ և առաջնորդ սուրբ ուխտիս, Նաև Յոհան և Պետրոս, Մարտիրոս և Աբիստակէս, Մովսէս և Աւետիք վարդապետքն, տէր Եսային, տէր Թորոսն հայր վանիցս, զԴանիէլ վարդապետ և տէր Սամուէլ հանգուցեալք, զտէր Ստեփաննոս, զտէր Ղազարն, զտէր Գրիգորն, զտէր Անդրէասն, զտէր Յովնէսն, Բ. տէր Աստուածատուքն, զտէր Յակոբն և այլ միաբանք սուրբ Մաղարիթայ վանիցս, Այս 2-ի մեզ չհետաքրքրող մասում ուշադրութեան արժանի են՝ զիրք տոմարական արհեստի, որ կոչի Ընդ—Նամե (էջ 345^ա), Հարադրութիւն հայրապետացն Հայոց (էջ 337^ա), Առակների ժողովածու, ընդամենը Խ համար, էջ 260^բ—289^ա, և ին և ին.

Է—435/2 Գէորգեան Յուլիանի, Նոսր, Թուղթ, կաշեկազմ, սկզբ. կարմրագեղ, մեծ. 21×14, Բովանդ. էջ 125^ա—167^բ Հայեղի վարդ, առանց վերնագրի, թերատ, ընդամենը 89 պատմութիւն. էջ 167^բ գրքի անուանակոչութիւնը. «Հայեղի Վարուց ֆռանկաց յորում

կայն պատմութիւնը և բանք օգտակարը առ ի փրկութիւն մարդկան»,—էջ 168 ցանկ գլխոց թերի, ընդամենը ԽԶ գլուխ,—էջ 169^ա—176^ա զանազան պատմութիւնք, որոնք կազմում են առակագրքերի մասն, էջ 171^ա պատմութիւն առնուած Հայեղուց, էջ 178^ա—192^բ Յանկ Հարանց Վարուց և այլ մանր գրութիւնք, Յիշատակարան էջ 191^բ. «Գրեցաւ ի թուին ՌճԽԸ, (=1699) յամենան մարտի ԺԱ. Ձեռամբ մեղսամած Խաչատուր քահանայի ... Յիշատակ է սուրբ մատենաս իմ Դաւիթ վարդապետիս, որ եմ սպասաւոր և առաջնորդ սուրբ Ամենափրկչի վանիս թիւն ՌՃՀԳ ... ետու վաղմ և յիշատակ սուրբ Ամենափրկչի աթոռիս և ին».

2-ի առաջին մասը էջ 1—124^բ, մասամբ բողոքիւր և մասամբ Նոսր, Մովսէս Զուղասեցու գրութիւնք «ի թիւն ՌՃԽԴ» (էջ 5^ա), քաղուածներ Դիոն. Արիսպագացուց և ին.

2-երի այս համառօտ տեսութիւնից հետեւում է ուրեմն, որ A խումբը ներկայացնում է մեզ Հայեղու թարգմանութիւնը անթերի. մինչդեռ B խումբը ոչ միայն թերի է, այլ և կազմալուծուած: B խմբում որոշ գրուիւններ կամ պատմութիւններ այս կամ այն գլխից դուրս են ձգուում, պարզ երեւում է, որ գրիչը ջոկում է և ընտրում: Մասնաւորապէս Է 2-ում տեսնում ենք Հայեղուց առնուած պատմութիւնների մտած ուրիշ հոգե-

շահ կամ առականման հաւաքածոյի մէջ (էջ 171^ա):

Ա խմբի 2-ից է կատարուել Հայեւոյ միակ տպագրութիւնը 1702 թուին: Այս շատ հազուագիւտ հրատարակութիւնը փոքրագիր մի գիրք է՝ մեծ. 15X10, այսպիսի վերտառութեամբ. «ԳԻՐԲ|ՀԱՅԵՆ ՎԱՐՈՂԾ|ՈՐ ԱՍԻ ՀԱՐԱՆԾ ՎԱՐԲ|տպագրեցեալ ի Հայրապետութեան Տեառն Նահապետի Հայոց | կաթողիկոսի: | ի թվին քրիստոսի 1702. | իսկ ըստ հայոց ՌԾԾԱ: | մայիսի ամսոյ Ի Աին: | ի փառքս մեծագոյնս Աստուծոյ»: Տպագրութեան տեղն և հրատարակիչը անյայտ (տե՛ս և մատենագիտ. Զարբ.): Ունի երկու պատկեր սկիզբը և «Յանկ ըստ այբուբենից» ձիւտ ինչպէս 2-երում: Յանկի գլխին՝ «Հայեւի վարուց յորում կան պատմութիւնք հեշտալուրք և բանք օգտակարք առ ի փրկութիւն մարդկան» (տե՛ս նոյնը 2-երում): Յանկում զըլուխների թիւն է Հ փոխանակ ՀԱ-ի. այս տարբերութիւնը ծագում է նրանից, որ «Վասն Սիրոյն Աստուծոյ» և «Վասն Սիրոյ Ընկերին» զըլուխները միաձուլուած են, սակայն տպագրում բնագիրն ամբողջ է և ունի լրիւ ՀԱ զըլուխ: Էջ 331^ա Հայեւին վերջանում է, որին հետեւում են անմիջապէս երեք պատմութիւններ հրատարակիչի աւելացրած. 1.

«Ընթեռնումք ըն վարս հարանց սրբոց. թէ Անապատական ոմն ճգնութեամբ մեծաւ ազաչէր զԱստուած ժամանակս բազումս սակս հիւանդութեան ուրուք զոր ունէր յինքեան—2. «Ընթեռնում ի պատմութիւնս հռովմայեցւոց, թէ Փառազնեայ դուստր Անաստասի կայսեր գոլով սիրահարեցեալ—3. «Պատմեաց մեզ սուրբն Աթանաս աղէկսանդու հայրապետն, թէ ի Բիւրիտոն քաղաքի մերձ յԵրուսաղէմ ի սահմանս Տիւրոսի և Սիդոնի (Այս վերջինը հին թարգմանութիւն): Տպագիրն ունի ընդամենը 335 էջ, չունենալով որ և է յիշատակարան կամ թարգմանչի յիշատակութիւն:

Ամփոփելով թուականների վերաբերեալ տեղեկութիւնները կատանանք.

Ա—	գրուած է	1660	փրկչ. թուին
Բ—	»	1671	»
Ա Գ—	»	1673	»
Դ	» մոսաւորապէս (1736), քերես այս քուից առաջ:		
Ե—	» անթուական.		
Զ—	»	1679	փրկչ. թ.
Է—	»	1699	»
Տ(պագգիրը)—		1702	»

Ուրեմն հնագոյն թուականն է 1660 (Ա), որից յետոյ չէ կարող լինել Հայեւոյ թարգմանութեան ժամանակը: Թարգմանչի եւ թարգմանութեան մասին տեղեկութիւն

է տալիս մեզ միմիայն Գ Զ-ը. «որ թարգմանեալ եղև ի լատին բարբառոյ հայ բարբառ ձեռամբ Ստեփաննոս վարդապետի իշովացոյ, որ է վերակացու և գանձապետ ի սուրբ կաթողիկոսարանն Էջմիածնի»:

Հրացուցիչ և աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդում են մեզ, անկախ այս մեր ուսումնասիրած Զ-երից, և ուրիշ աղբիւրների, որոնց մասին գալ անգամ:

14 Յունիսի 1899.

ԺԵ

Ստեփանոս Լեհացու և նրա երկասիրութեանց մասին բաւական տեղեկութիւններ տալիս է իւր ժամանակակից Առաքել Դաւրիժեցին (Էջ 407—409, Վաղարշ. 1896).

«Զկնի սոցին պատմեսցուք զայլոյ ումմն զմաքրակենցաղ զառնն զարգիւնաւորութիւնն, որոյ անունն Ստեփաննոս յորջորջիւր: Որ էր ինքն ի մայրաքաղաքէն իշովայ և յազգէն Հայոց, յազատ և ի փարթամ տանէ, բարեպաշտ ծնողաց զաւակ, որ ի տիս տղայութեան իւրոյ վարժեցաւ ի գպրատունս Ելովացոց՝ գրով և լեզուաւն Լատինացոց և ուսաւ զարուեստ քերականութեան և զարտաքին գիրս փիլիսոփայից: Եւ ի ժամանակին յորում նիկոլ եպիսկոպոսն Ելովայ նեղէր և վտանգէր

զհայազուն ժողովուրդսն որ յԵլով էին, ծնողք Ստեփաննոսիս՝ վասն բարեպաշտութեան և վասն ուղղափառութեան՝ հանեալ զսա յԵլովայ, առաքեցին ի սուրբ Եթոռն Էջմիածին ի ժամանակս Փիլիպպոս Վաթուղիկոսին»:

Ուրեմն Ստեփանոսի Էջմիածին գալը 1636 թուի յունուարի 13-ից յետոյ է: Այս Փիլիպպոսի կաթողիկոսանալու թուականն է: Բայց այս թուից որչափ, քանի՞ տարիներ յետոյ է տեղի ունեցել նրա Էջմիածին ժամանելը, այդ մենք չգիտենք: Դաւրիժեցին շարունակում է.

«Եւ յորժամ եհաս Ստեփաննոս յԷջմիածին, ուսաւ զլեզու և զգիր Հայոց և ի բերան էառ զսաղմոս և զշարական և զայլ եկեղեցական ուսմունս: Այնուհետեւ սկսաւ ընթեռնուլ զԱստուածաշունչ գիրս և զերկոտասան վարդապետաց և փիլիսոփայից: Եւ վասն զի յառաջմէ գիտէր զլեզու և զգիրս Լատինացոց, յետոյ ուսաւ և զմերս և զերկոսեանն առ միմեանս համեմատելով խոկայր ի նոյնն և մտաւարժէր, վասն որոյ առաւելաւ քան զայլ ընկերս իւր: Այլ և էր մտքն սուր և ծնընդական, առնող և պահող և միշտ ընթերցող, և վարուքն մաքրակենցաղ և պարկեշտ: Զորոյ զուսումն և զմտքութիւն վարուց տեսանելով ամենայն վարդապետաց՝ վկայեցին առաջի Փիլիպպոսի կաթողիկոսին: Այլ և ինքեան իսկ տեսան Փիլիպպոսի տեսանելով

զարժանաւորութիւն նորայ կոչեաց յէս գերադրական ի փառս. զի յետ օրհնելոյ զնա կուսակրօն քահանայ՝ ետ նմա իշխանութիւն վարդապետական, ասելով. Բարեկամ ի վեր մատի՛ր, ըստ տէրունական առակին».

Ստեփաննոսի վարդապետանալը այս հաշուով Փիլիպպոսի մահուան թուականից — 1656 մարտի 25—առաջ է և թերեւ տարիներով առաջ: Թամենայն դէպս 1656 թուին Ստեփաննոս վարդապետը եթէ լինէր առնուազն 26 ամաց, նրա ծնունդը կընկնի 1630 թուին, բայց ամենայն հաւանականութեամբ այս փերջին թուից զոնէ մի քանի տարի առաջ է, ծնուած Ստեփաննոսը: Դաւրիժեցին շարունակու՛մ է.

« Եւ ինքն Ստեփաննոս վարդապետ օր ըստ օրէ վարժէր և կրթէր զանձն ուսմամբ և պարկեշտ վարուք, վասն որոյ ընկալաւ զշնորհքս ի հոգւոյն սրբոյ և ի նորին պարգեացն թարգմանեաց չորս գիրք ի Լատին գրոյ և ի լեզուէ ի Հայ գիր և ի լեզու:

[1.] Որոց մինն է Յօսէպոս Պատմագիրքն, բայց ոչ զբովանդակն, այլ զայն միայն զոր ի վերայ Երուսաղէմ քաղաքին և Հրէից ազգին պատերազմունք յարեան. որ է վեց հատոր:

[2.] Եւ երկրորդ՝ Գիօնէսիոսի Արիսպագացւոյ գիրքն, զի թէպէտ առաջին թարգմանեալն Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյն գոյր ի մէջ

մեր, այն համառօտախօս և զժուարահասկանալի էր, իսկ սորայս թարգմանեալն այլուի նոյն ինքն է, բայց դիւրահասկանալի է, որ ոչինչ մնայ անհաս լընթերցողէն, զի մեկնութիւն յաճախ է և դիւրահաս:

[3.] Եւ երրորդ գիրք մի է, որոյ առնուն է Գիրք Պատճառաց, այլ և կոչեն զնա Ի վեր քան զընականս, որ է ինքն աստուածաբանութեան գիրք, զի աստուածաբանութիւն է ամենայն բանք նորայ և է ինքն պրակք՝ երեսուն և վեց:

[4.] Չորրորդն գիրք՝ բանք առակաւորք, որ զվարուց և զկենցաղավարութենէ մարդկան պատմէ, իրր թէ օրինակ ամենայն մարդկան, որոյ մակագրութիւնն էր Լատին լեզուան Հայելի Վարուց. և յորժամ թարգմանեցին ի Հայոց լեզու՝ այլուի զնոյն մակագրութիւնն մակագրեցին — Հայելի Վարուց: Եւ յոյժ համեղ և ախորժ են բանք այս գրոյս:

Արդ՝ մինչև ցարդ այսքան արդիւնս առար սա յեկեղեցիս Հայոց, Խնդրեսցուք ի բարեպարգև Տեառնէ Աստուծոյ, զի ընդ երկար կենօք պահեսցէ զսա թարց իմիք վտանգի, զի այլ ևս արդիւնս յաւելցէ յազգս և յեկեղեցիս Հայոց»:

Դաւրիժեցին իւրՊատմութիւնն աւարտել է 1662-ին, ուրեմն և նրա այս հաղորդածները այդ թուից առաջ են տեղի ունեցել: Եւ յիրաւի, մենք տեսանք, որ Հայելի

Վարուցը արդէն 1660-ին թարգմանուած էր: — Ժամանակագրական կարգով Ստ. Լեհացու առաջին թարգմանութիւնն է Յովսէպոսը «ի թուաբերութեան տուժարին Հայոց ՌՃԹ» = 1660 թուին, ինչպէս այդ երևում է Լեհացու մանրամասն յիշատակարանից: * Հրատ. Էջմիածնի 1787, նաև քաղուածաբար Հայկական Մատենագիտ. Զարբ. 1883, էջ 475:

— «Դիոնեսիոս Արիսպագացւոյ Յաղագս երկնայնոց քահանայապետութեանց» գրքի որ թարգմանուել է ՌՃԹԱ = 1662 թուին, ընդարձակ յիշատակարանում Լեհացին աւում է ... «և յառաջ քան զայս այլ շարագրութիւնս թարգմանեցի այսինքն Յովսէպոս Պատմագիր և միւս գիրս որ ասի Պատճառաց և Հարանց Վարք, որ կոչի Հայելի Վարուց ի լեհաց բարբառոյ ի հայ լեզու փոխարկեցի ...» (Ձեռագիր № 567 Գէորգ. Յուլյակի տէս նաև Տաշեան Յուլյ. № 290, էջ 716): Զարբանալեանն ունի սխալ ընթերցում. փոխանակ ասելու «և միւս գիրս (կամ՝ գիր) որ ասի Պատճառաց» կարգում է. «և միւս

* Յովսէպոսի եռյն երկասիրութեան մի ուրիշ քաղգանաւորին ունի կաճարում յսալէրէսից 1760—1761 թուին Կ. Պոլսեցի Տաշի—Սիմոնեան Արամաս վարդապետի (եպիսկոպոս) ձեռքով, «ևս Գեորգեան Յուլյակի 2. № 610:

Գերմանի Պատճառաց: Գերմանի վրիպակը հաւանականաբար ծագել է «գիր մ[ի] ո[ր] ա[սի]» թերատ ընթերցումից: (Տէս Զարբ. թարգմ. Նախնեաց էջ 394): Ուրեմն Դիոնեսիոսի թարգմանութիւնը Հայեւոց յետոյ է ժամանակով, այն է 1662 թուին:

— Պատճառաց գիրքը տպուած է Կ. Պոլսում 1750-ին: Մեկնուած է Մեսրոպ Գանձակեցւոյ 1753-ին կամ յետոյ (Տաշեան Յուլյ. էջ 958, տէս նաև Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք Տաշեանի, 1895, Ազգ. էջ 2—է): Լեհացու յիշատակարանը թուական չունի. «Արդ՝ դուզնաքեայ բանս թարգմանեալ եղև ի լատինացւոց բարբառոյ ի հայ լեզու ի ձեռն ումեմն լեհացի Ստեփաննոս կրօնաւորի ի փառս Բրիտանոսի Աստուծոյ յուսոյն մերոյ» (Ձեռ. Գէորգ. Յուլյ. № 536, էջ 199^բ): Թարգմանութեան ժամանակը չէ կարող 1662-ից յետոյ լինել, քանի որ յիշուած է Առաքել Դաւրիթեցւոյ և հաւանականաբար յետոյ է Յովսէպոսի թարգմանութիւնից (= 1660, քանի որ բոլոր յիշատակութեանց մէջ Լեհացու առաջին երկասիրութիւնն է համարւում այդ թարգմանութիւնը, Մանաւանդ աչքի առաջ ունենալու է, որ 1660 թուից տարիներ առաջ Փիլիպպոս կաթողիկոսի ցանկութիւնն է ե-

ղել թարգմանուած տեսնել այդ իսկ Յովսէպոսի Պատմութիւնը: Այս մասին թարգմանիչն ասում է. «Ես Ստեփաննոս Լեհացի յետինն ի մանկանց եկեղեցւոյ և կրտսեր ի սպասաւորացն բանին Աստուծոյ՝ քաղում՝ անգամ՝ յառաջագոյն հարկեալ ի հրամանէ երիցըս երանեալ Փիլիպպոսի կաթողիկոսի, և ապա աղաչեցեալ ի թախանձանաց եղբարցն որք կային ի հրահանգս ղեգերանաց իմաստից ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին, ի թուաբերութեան տուժարին Հայոց ՌՃԹ (= 1660) ... զայս պատմութիւն Յովսէպոսի թարգմանեցի ի Լատինացւոց բարբառոյ ի Հայոց լեզու և լին» (Զարբ. թրգ. Նախն. 475): Փիլիպպոսի Լեհացուն հարկադրելը Յովսէպոսի թարգմանութեան համար չէ կարող ուշ լինել 1656 թուից (Փիլ.-ի մահուան թուականը): Այսպիսով Պատմառաց գրքի թարգմանութեան ժամանակն է 1660—1662 թուականը: Զարբանաւեանն ակներե սխալում է՝ գնելով 14-դ դարում. «Ի Պատմառաց գրոց Արիստոտելի՝ երեսուն և երկու իմաստասիրական առարկութեանց ի Լատինէ ի Հայ թարգմանութիւնն բրած է Ստեփաննոս Լեհացի ի շորեքտասաներորդ դարու» (Թրգմ. Նախն. 322):

— Դաւրիթեցու յիշած չորս գրքերից մնում է նկատողութեան առնել Հայելի Վա-

րուցը, որի թարգմանութիւնը վերէն յիշած պատճառներով մենք Յովսէպոսից (1660) յետոյ ենք համարում բայց մեր Ա 2-րդ դրուած լինելով նոյն իսկ այդ 1660 թուին, ուստի և այդ թուականից էլ ուշ չենք կարող գնել. ուրեմն մեզ մնում է ընդունել, որ Լեհացին 1660-ին աւարտելով Յովսէպոսը՝ թարգմանեց և Հայելին և նոյն իսկ այդ տարին ընդօրինակուած է մեր Ա 2-րդ Դժբաղդաբար Լեհացու ինքնագիր յիշատակարանը չունինք: Արդէն տեսանք որ Հայելին յիշուում է Լեհացուց 1662-ին, Արիստագացու յիշատակարանում նոյն այդ 1662-ին յիշուում է և Դաւրիթեցուց, Յիշուում է նաև 1673-ին Դ 2-ի յիշատակարանում, իբրև թարգմանութիւն Լեհացու և վերջապէս Հայոց ՌՄԲ (= 1753) թուին կամ փոքր ինչ յետոյ Մեսրոպ Դանձակեցուց այսպէս՝ «Զգիրքս զայս (= Պատճառաց) թարգմանեաց մեզ Իլովացի Ստեփաննոս վարդապետն ի գահն սուրբ Էջմիածնի, ընդ սմին և զայս՝ որ է Դիոնէսիոսն, Հոգեացն, Հայելի Վարուցն և լին» (Զ. № 536 Դէորդ. Թ. էջ 165^բ, 164^բ, տես նաև Տաշ. Յուլ. 958):

Վերապահելով ինձ մի այլ անգամ խօսիլ համառօտ Լեհացու միւս գրաւոր վաստակների մասին և նրա կենսագրութեան վե-

բարերեալ՝ ինձ մատչելի՝ տեղեկութիւնները
ի մի ժողովել, այժմս մնում է ինձ որոշել
Հայեւլու բնագրի լեզուի խնդիրը: Դաւրիժե-
ցին և Գ Զ-ի յիշատակարանը, երկուսն էլ
ժամանակակից Հեհացուն, վկայում են, որ
Թարգմանութիւնն եղել է լատին լեզուից,
բայց ինքը Հեհացին ասում է Արիսպագացու
յիշատակարանում, որ Թարգմանել է լեհե-
րէնից. «և Հարանց Վարք, որ կոչի Հայելի
Վարուց ի լեհաց բարրառոյ ի հայ լեզու փո-
խարկեցի»: Անշուշտ նախապատուութիւն տա-
լու է իւր՝ Հեհացու՝ վկայութեանը: Նրա
միամիտ և օտար՝ մասնաւորապէս եւրոպա-
կան՝ լեզուների անծանօթ ժամանակակից-
ները ամենայն դիւրութեամբ կարող էին շփո-
թել լատիններէնն ու լեհերէնը, կամ այս
վերջինը համարել մի և նոյն լատիններէնի հետ:

Այսպիսով զալիս ենք այն եզրակացու-
թեան, որ Հայելի Վարուցը 1660-ին Թարգ-
մանուել է Ստ. Հեհացու ձեռքով Հեհերէ-
նից:

20 Յունիսի 1899.

Ժ. Զ.

Ազուէսագրքի ինչպէս և Վարդանի ա-
նուամբ յայտնի միւս Առակագրքերի կամ
նման ժողովածուների մէջ բաւական որոշ

տեղ են բռնում Հարանց Վարքերից քա-
ղուածքներ կամ փոխառութիւններ: Տեղ
տեղ մինչև անգամ աղբիւրի ցուցումն է լի-
նում առակի կամ պատմութեան սկզբում
այսպիսի խօսքերով՝ «Գրեալ է ի Վարս Հա-
րանց» (Տես Մառի հետազօտութիւնը § 300):
Ուրեմն Առակագրքերի բազմաթիւ աղբիւ-
րներից մէկն է և Հարանց Վարքը: Հայելի Վա-
րուցը նոյնպէս Հարանց Վարք է կոչւում: և
հին Հարանց Վարքերից տարբերելու հա-
մար, սովորաբար աւելացնում են նրա վրայ
ինչպէս տեսանք, Փրանկաց բառը = Հարանց
Վարք Փրանկաց կամ Հայելի Վարուց Փրան-
կաց: Հին Հարանց Վարքերից փոխառութիւն-
ներ կան Առակագրքերի մէջ, ուստի և ան-
սպասելի չէ, եթէ այդպիսի փոխառութիւն-
ներ լինին և Փրանկաց Հարանց Վարքից: Ն-
որովհետև վերջինիս հայ Թարգմանութեան
ժամանակը մեզ յայտնի է, ուստի և սրանից
եղած փոխառութիւնները կարող են ծառա-
յել մեզ իբրև կռուան այս կամ այն Առակա-
գրքի խմբագրութեան ժամանակը որոշելու
համար:

Հին Վարք Հարանցից եղած փոխառու-
թեան դնում ենք այստեղ միայն երկու օ-
րինակ, զաղափար տալու համար փոխառու-
թեան ժամանակ կատարուած լեզուական եւ

ուղղագրական փոփոխութեանց մասին: Դարերի ընթացքում այսպիսի նորոգութեան շատ կամ սակաւ չափով, ենթարկուել են մեր բոլոր բնագրերը¹:

ՎԱՐՔ ՀԱՐԱՆ 82

Հաս. Ա. Կ. 622

«Էր միայնակեաց մի որ անկաւ ի շնութիւն
երեք տարի և հայր վանիցն հոգետես էր և ոչ
կարէր իմանալ: Եւ յաւուր միում իմացաւ
հայրն զչար գործ նորա, կոչեաց զնա և ա-
5 սէ. Ասա ինձ ո՛ւր էիր յայսմ գիշերի և ըն-
դէր բարկացուցեր զԱստուած: Եւ անկեալ
առ ոտս նորա և ասէ. Մեղայ առաջի Աստու-
ծոյ և այս ամբ երեք են աղտեղեալ գոր-
ծոցս որով պատրեալ եղէ: Ասէ հայրն. Եւ
10 զԵնչ գործ առնէիր դու, որ Աստուած յինէն
ծածկէր զչարիսն, յորում ըմբռնեալն էիր:

¹ Այս հարկաւ մի քաջաոյիկ երեւոյր լէ եւ սեղի
է ունեցել քոյո՛ր ազգերի մասեմագրութեանց մէջ: Որչափ
աւելի ժողովրդական է եղել մի գրութիւն, որչափ
աւելի շատ է ընդօրինակուել, այնչափ աւելի մեծ են եղել
այդ լեզուական «նորոգութիւնները»: Տարիներ առաջ այդ
ընագրական հետազոտութեանց համար ամենակարեւոր՝ ե-
րեւոյրն ապացուցանող օրինակներ ենք քերել մեմք խորե-
նացոյց (Տէս Միաբան Խորենացու Պատմ. Ուսում. գլ. Ա.):

2. Վարդ Սրբոց Հարանց եւ Բաղաւադարութիւնք
Աղոյի ըստ կրկին քարգնամութեան Նախնեաց Հաս. Ա. եւ
Բ. Վեմեսիկ, 1855:

Եւ նա ասէ՝ թէ Իմ սովորութիւն էր, որ
յամէն գիշեր որ երթայի ի գործն աղտեղու-
թեան, ես զուրկ կանոն սաղմոսն և ապաշ-
45 խարութեան շարականք լալով ասէի ի գնալն
և ընդ ի գալն (այսպէս), և յայսմ գիշերի
ծուլացոյց զիս շար դեն և անյուսացոյց և
անօգուտ ասաց զաղօթսն իմ, և բնաւ զԱս-
տուած ոչ յիշեցի և ոչ սաղմոսեցի: Եւ ասէ
20 հայրն. Օրհնեալ է ողորմութիւնն Աստուծոյ
և քաղցրութիւնն, որ ոչ կամի զկորուստ
մարդոյ, Եւ արդ որովհետեւ Աստուած ոչ
յիշէր զայլ գործսն քո զերիցն ամաց, նոյն-
պէս և ես թողում քեզ զայսմ գիշերիս ո-
25 ղորմութեամբ Աստուծոյ, Եւ նա գործաւ
յԱստուած և եղև այր կատարեալ ապաշխա-
րութեամբ և բարեգործութեամբ:

Սոյն այս պատմութիւնն է և Աղուէսա-
գրքում և միւս Առակագրքերում: Մտռի
հրատարակութեան մէջ ag=Աղուէսագիրք,
V, I, C, C²=զանազան 2-եր, որոնց մասին
տես Մտռի աշխատութեան Ա. հատ. էջ XIV
— XV.

ԽԹ. ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅ ՀՈՒՆ ԵՒ ՀՈԳԵՏԵՍ

ՎԱՆԱՀԱՅՐ*

$$(49V=47I=48ag=12C=12C^2)$$

Էր միայնակեաց մի ալ և արար շնութիւն
գ. ամ. և հայր վանացն հոգետես էր և ոչ

* Վերնագիրը Մտռիկն է:

կարեր իմանալ. և յաւուր միում յիմացաւ
 հայրն զչար գործս նորա. կոչեաց զնայ և ա-
 5 սէ. ասայ ինձ, թէ յուր էիր յայսմ գիշերի.
 և ընդէր ըստկացուցեր զաստուած. և անկաւ
 առ յօտս նորա և ասէ. մեղայ առաջի աս-
 տուծոյ և այս . ք. ամ է. որ շնայի. և ասէ
 հայրն. զինչ գործ առնէիր, որ աստուած յի-
 10 նէն ծածկէր զչարն քո. և նայ ասէ, թէ իմ
 սովորութիւն այն էր, որ յամէն գիշեր եր-
 թայի ի շնալ՝ զուրկ կանոն սաղմոսն և զա-
 պաշխարութեան շարականն լալով ասէի և
 հառաչանաւք ի գնայն. և յայսմ գիշերի
 15 ծուլացուց զիս չար դէն և անյուսացուց,
 թէ չէ քո աղաւթքն ընդունելի և աւգուտ.
 և ես բնաւ զաստուած ոչ յիշեցի և ոչ սաղ-
 մոս ասացի. և ասէ. աւրհնեալ է և աւրհ-
 նեալ է ողորմութիւն աստուծոյ և քաղցրու-
 20 թիւն և ոչ կամի զկորուստ մարդոյ. և արդ-
 որովհետեւ աստուած ոչ յիշէր զշնութիւն
 քո. նոյնպէս և ես թողում յայսմ գիշերիս
 ողորմութեամբ աստուծոյ. և նա դարձաւ
 յաստուած և եղև այր կատարեալ ապաշխա-
 25 րութեամբ և բարեգործութեամբ» (Сборн.
 Притч Вардана, часть II. 69—70) *

* Ձանց եւիք առնում 2-երի տարբեր ընկերացում-
 ները նշանակելու այդ բանի համար դիմել Մառի հրատա-
 րակութեանը:

Եր և այլ միայնակեաց մի որ յաղգմանէ
 նախանձող չարին գլորեալ անկաւ ի մեղս՝
 կացեալ ամս բաղումս ի գործ կամաց այնորիկ
 որ զշնալն անորովէ: Եւ սովորութիւն մի ու-
 5 նէր բարի. զի երբ դայր ի նանիր գործոցն
 յայնցանէ ի խուցն իւր, նա ձգէր զկնգուղն
 իւր և հանգրիճէր և սկսանէր սաղմոսել և
 ծունր զնել ուժգնաբար և լայր հառաչանօք
 և ջերմ արտասուօք և հարկանէր զերեսն
 10 և ճողէր զմորուն և թքանէր ի նա. եւ ձան-
 ձրացաւ սատանայ յաղօթից նորա. գնաց առ
 նա ի գիշերի մի և ասէ ցնա. Այ դարչելի
 պիղծ, քանի՜ անհանգստես զիս և նեղես. զի
 գաս առնես զկամս իմ և շնալով զիս ուրախ
 15 առնես, դարձեալ տրանջես զինէն առ աստուած,
 լաս և հառաչես և տրտմեցուցանես զիս: Եւ ասէ
 միայնակնացն. Ո՞վ դու նզովեալ շուն. որ մե-
 դօք ոչ յագիս. այս խուցս դարձնոց է, գաս
 դու և ուռամբ հարկանես զգլուխ իմ և յի-
 20 մարեալ գործիմ զմեղս, իսկ յորժամ զարթ-
 նում և խելք իմ յիս գայ՝ ես ուռն մի քեզ
 հարկանեմ, զի աստուած իմ ողորմած է և ոչ
 թողու զիս ի ձեռս քո: Եւ շնորհօքն
 աստուծոյ հալածեցաւ ի նմանէ դէն պոռնկու-
 թեան:

Ահա նոյն այս պատմութիւնը Առաքա-
 զբերում:

ԽԸ. ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅ ՀՈՒՆ ԵՒ ՍԱՂՄՈՍԱՍԱՅ
ԵՒ ՍԱՏԱՆԱՅ *

$$(48V=46I=47 ag=28C=28 C^2)$$

Էր մինայկեց մի արար շնութիւն յոլով
ժամանակս. և ունէր սովորութիւն մի բարի.
զի յեր դար ի շնութենէն ի խուցն իւրի նայ
ձգէր զկնկուզն և հանիրճէր միմիւր ի վերայ
3 զլիւոյն իւր և սկըսանէր սաղմոսել և ծունդի
դնելով չար հառաջանալք և ջերմ արտա-
սաւք. հարկանէր զերեսն և զկուրծսն և ճոխէր
զմորուսն և թքանէր ի նայ. ձանրացաւ սատանայ
յաղաւթից նորա. գայ սատանայ ի գիշերի մի և
10 ասէ ցնայ. ա՛յ գարշելի պիղծ, քանի անհանգիս-
տես զմեզ և նեղայցնես. զի քաս առնես զկա-
մըս մեր և շնաս և ուրախ առնես զմեզ. և
դարձեալ տրտնջես զինէն. և առ աստուած
լաս և հառաչես և տըր[տ]մեցնես զմեզ. և
15 ասէ միայնայկեացն. ով դու նզովեալ շուն
որ մեղաւք ոչ յայգիս այս խուցս դարբնոց
է. գաս դու և կռանով հարկանես զգլուխ
իմ. և ես յիմարիմ և գործեմ զմեզս. իսկ
յորժամ զարթնում. և խելք իմ գայ. ես
20 մեկ կռան քեզ հարկանեմ. զի աստուած ո-
ղորմած է և ոչ թողու զիս ի ձեռս քո. և
յայնժամ շնորհաւքն աստուծոյ հալածեցաւ
դէն պողընկութեան: Ցուցանէ առակս թէ
կռան դիւին բորբոքումն և զաւրութիւն. զի

* Վերնագիրը Մատինն է:

25 անտես լինելով հնարիւք որսա զաղցս մարդ-
կան և տա՛ գործել զմեզս և այնու անապաշ-
խարհ մարդիկ տանի ի դժոխս և անշէջ հուրն:
Իսկ կռան միակեցին, թէ զեղջ գալով՝ ապա-
շաւեալ լալով և ապաշխարութեամբ և հա-
30 ռաչմամբ ջախջախեալ զգլուխն սատանայի զեր-
ծան[ի] ի ձեռաց սատանայի և լինի որդի
արքայութեան և ժառանգ աստուծոյ: (Сборн.
Притчъ Вардана, Часть II, 68—69): *

Այժմս անցնինք Հայեւլուց կատարուած
փոխառութեանցը:

21 յունիսի 1899:

ԺԷ

Հայեւլու հէնց առաջին պատմութիւնը
երկու տարրեր խմբագրութեամբ՝ ընդարձակ
և համառօտ՝ մտել է Առակագրքերի մէջ:
Դնենք նախ Հայեւլու պատմութիւնը և ապա
Առակագրքերինը:

* Զանց եւեթ առնում 2-երի տարբեր ընթերցում-
ները, այդ բանի համար դիմել Մառի հրատարակութե-
ան: Վերջին յաւելումը՝ «Ցուցանէ առակս, թէ կռան
դիւին ելին» ունի միայն I 2-ր:

ՀԱՅԵԼԻ ՎԱՐՈՒՅ

Յաղագս ազատութեան

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ա. Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս հրամայէ
 ի յիրկական սուրբ Աւետարանին, թէ Ո՛ւր
 գանձք ձեր անս և սիրտք ձեր եղիցին. Որ
 իսկապէս այսպէս է. Քանզի ոմն մարդ յոյժ
 5 ազահ, արծաթասէր և անյագ, բաղում ինչս
 և մեծութիւնս ստացեալ, ոչ երբեք տայր
 ողորմութիւն ինչ աղքատաց և ոչ ի գործս
 բարիս բաժանէր, կամ զպակասութիւն կարո-
 տելոց լնոյր. Գէպ եղև զի յանկարծամահ մե-
 10 ռաւ. իսկ բարեկամք նորա և ազգականք հրա-
 մայեցին զորովայն նորա պատառել, զի տես-
 ցեն թէ զինչ իցէ պատճառն այնպէս յան-
 կարծակի մահուան նորա: Եւ իրբև զսիրտ
 ի նմա ոչ գտին, յոյժ զահի հարան: Ասլա
 15 ամենեքեան գնացին ի սենեակն ուր զգանձն
 ունէր, բացին զսապատ և ահա զսիրտ մար-
 դոյ գտին ի ձեռն սատանայի, որ ի կերպ վի-
 շապն նստէր ի վերայ նորա, և ի զանազան
 մասունս պատուէր զնա: Եւ ասէ ցայնոսիկ
 20 որք հայէլն. Այն ոսկի և արծաթ է զին
 սրտին, ընդ որ վաճառեաց ինձ բարեկամն
 ձեր, իրաւամբք իմ սեպհական է, և զոր ինչ
 կամիմ արարից ընդ նմա » (Ը2, էջ 3ա-բ): *

* Միւս 2-երի տարբեր ընկերցումները զանց ենք
 առնում: Տես սոյն այս պատմութիւնը և Յայմատորիւնը:

Ազահութեան այս պատմութիւնն ունի
 Բերլինի № 95 Ժողովածուն, զրեթէ բառա-
 ցի, որից և ահա Մառի հրատարակածը:

ՃՀԸա. 12 ԲԵՐԼ. 95, էջք 215-216

« Այր ոմն էր յոյժ ազահ և արծաթասէր
 և անյագ. և ժողովեալ բաղում ինչս և ստա-
 ցուածս և ոչ երբեք տայր ողորմութիւնն աղ-
 քատաց և կարօտելոց, գէպ եղև նմայ յան-
 5 կարծ[ա]կի մեռանիլ. իսկ բարեկամքն և
 աղ[գա]կանք նորա պատառեցին զյորովայն
 նորա. զի տեսցեն, թէ զինչ իցէ պատճառն
 յանկարծակի մահուան նորա, և տեսին. զի
 սիրտն նորա ոչ ունէր ի տեղի իւր. և ապա
 10 գնացին ի սենեակն բացին ըզսրնտուկն գան-
 ձին և գտին զսիրտն մարդոյն ի մէջ սրնտու-
 կին ի ձեռն սայտանայի, որ ի կերպարանս
 վիշապի եղեալ նստէր և ի զանազան մասունս
 պատառեալ զնայ, և ասէ ցայնոսիկ, որք հա-
 15 յէին. այս ոսկի և արծաթ է կին սրտին,
 որ վաճառեաց ինձ բարեկամն ձեր. իրա-
 ւամ[բ]ք իմ սեպհական է և զոր ինչ կամիմ,
 արարից զնայ » (Сборн. Притчъ Вардана,
 Часть II. 337):

սկսյ 28. « Ի տին տուր յիշատակս և սխանկեացն Աս-
 տուծոյ. Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս հրամայէ
 ի սուրբ աւետարանին . . . և ինչ, բառացի առ-
 նում Հայեկոց: Յայմատորի մագաղափայ, բոյոր-
 գիր, անբուսական, № 1487/4: (Գրուած, ուրեմն, 1660
 քուսականից յեսոյ):

Նոյն պատմութիւնն է, առնուած Հայկունց, համառօտ խմբագրութեամբ, Աղուէսագրքի և երկու ուրիշ ժողովածուների մէջ.

ՃԼԸ. ՈՒՐ ԳԱՆԶԲ, ԱՆԴ ՍԻՐՏԲ *

(12 ag = 7E = 9 F)

«Երան աւետարանին, որ ասէ. ուր գանձք ձեր են, անդ և սիրտք ձեր եղիցին. Մեռաւ ոմն իշխան, որ ունէր բազում գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ և յականց. և ոչ առաց խոստովանաճօրն. և ի չուանալն գտին բալանի մի յանձատակն և տարան առ վարդապետն. և բացեալ զսնդունկն՝ տեսին, զի սիրտ արիւնաթաթախ կայր ի վերայ ընչիցն. զի ճշմարտեալ է» (Сборн. Пр. Вард. Ч. II. 213).

Եթէ, ինչպէս մենք կարծում ենք, այս մէջ բերուած փոխառութեանց երկու օրինակներն անպայման ծագում են Հայկունց, այն ժամանակ ինքնըստինքեան հեռուում է, որ թէ Բերլինի № 95 2-ը, որի թուական ունենալն ու չունենալը մեզ յայտնի չէ, ** թէ Աղուէսագիրքը, որն առաջին անգամ հրատարակուած է 1668 թուին, թէ E 2-ը, որ մի մասն է (էջ 90ա-95ը) Մառի գործա-

* Վերնագիրը Մառի դրածն է.

** Էջմածնի, ինչպէս նաև ձեմարանի մասնադարանները լույսն պ. Ն. Բարամեանցի կազմած Բերլինի Մասն. հայ 2-երի ցուցակը:

ծած մի ուրիշ՝ A` 2-ի և թէ F անթուական 2-ը՝ ժամանակով աւելի ուշ են քան 1660 թուականը, որ է Հայկուն թարգմանութեան տարին: Որովհետև այդ բոլոր 2-երը Հայկուն մէջ բերուած հատուածը՝ այս կամ այն խմբագրութեամբ՝ ունին իրենց մէջ: Հայկուն Ազահի այդ Պատմութիւնն ունի և արաբ Աղուէսագիրքը, ինչպէս պէտք էր ենթադրել, քանի որ արաբերէնը հայ Աղուէսագրքի թարգմանութիւնն է, ինչպէս որ այդ գրապէս ապացուցել է Մառը, ուստի և արաբերէն Աղուէսագրքի թարգմանութիւնն էլ չէ կարող 1660 թուից առաջ լինել: Նոյնը պէտք է ասել և Աղուէսագրքի վրացերէն թարգմանութեան համար:

Մեր այս եզրակացութիւններին հիմնապէս հակասող միակ փաստն է այն, որ Մառի գործ ածած A+E 2-ը, որ մեր էջմածնի Մատենադարանի № 2189₅ն է (=Մայր կամ Կարենեան Ցուցակի № 2146₅) ըստ Մառի նկարագրութեան և ցուցման գրուած է Հայոց Ռկ.Չ=1617 փրկչական թուին, ուրեմն և չէ կարող 1660-ին թարգմանուած Հայկունց փոխառութիւն ունենալ (Տես Сборникъ Լին. Մասն Ա, էջ 160 § 150 և ծանոթութիւն 1, որտեղ Մառը տալիս է 2-ի նկարագրութիւնը, ի միջի այլոց ասելով՝

переплетчикъ (?) Григорій..Время *Ռկզ*. т. е. 1617 г. по Р. Хр.): Մեր եզրակացութեան դէմ յարուցուած այսպիսի մի դժուարութիւն հերքելու համար հարկ եղաւ նորից զննել № 2189¹ 2-ը: 2-ի առաջին մասը 1ա — 70ա զրուած է մի այնպիսի գրչութեամբ, որն իսկապէս աւելի ծիշդ կլինէր անուանել բոլորգիր քան նօսր, թէ և թէ Մայր Յուցակը և թէ Մառը անուանում են նօսրագիր: Այդ անցմանը բոլորգիր է: 2-ի յիշատակարանը գտնուում է ծիշդ այդ 70ա էջի ստորաում միևնոյն անցման բոլորգրով. « ԶԳիգոր մեղաւոր գրիչս յիշեալի տէր ով եզրայր. և որ զիս յիշէ առաստուած. յիշեցեալ լինի ի միւսանգամ գալուսան Զրիստոսի ամէն: Թվ. Ռկզ. մարտի ԺԱ» էջ 70ը գատարկ է:

2-ի երկրորդ մասը, էջ 71ա-95ը, բուն սովորական նօսրագիր է, յամենայն գէպս ոչ Գրիգորի կամ Գրիգորի գրչից, այլ բոլորովին տարբեր գրչութիւն, աւելի մութ թըղթի վրայ: 2-ի այս երկրորդ մասը վերջից թերատ լինելով չունի որ և է յիշատակարան, ուրեմն և անթուական է*: 2-ի այս

* Առելի ճիշդ լինելու համար պէ՛տ է ասել, որ

անթուական մասումն է «Գիրք Առակաց» էջ 71ա—89ը, որն և Մառը նշանակում է Ա տառով և Առակաւոր բանք պիտանիք ևն» էջ 90ա-95ը, որ Մառը նշանակում է Ե տառով: Եւ որովհետեւ 2-ի թէ Ա և թէ Ե մասերը բոլորովին նոյն նօսրագիր գրչութեամբ են, մի ձեռքից գրուած, մի և նոյն թղթի վրայ, անթուական, և որովհետեւ Ե-ի մէջ գտնուում է Հայելուց փոխառութիւն, ուստի և՛ թէ Ա-ն և թէ Ե-ն զրուած պէտք է լինին 1660 թուից յետոյ:

Այսպիսով ուրեմն Հայելի վարուցը տալիս է մեզ մի սահմանորոշ թուական ոչ միայն Աղուէսագրքի, նրա արաբերէն և վրացի թարգմանութեանց, այլ և Մառի Ա, Ե, Բ և ԲԵՐԼԻՆԻ № 95 2-երի համար, որոնք իրենց այժմեան կազմութեամբ, առակների այժմեան թուով և վիճակով չեն կարող 1660 թուից առաջ լինել, թէ և իրենց բովանդակութեան մեծ մասովը լինին, ինչպէս և են իսկապէս, այդ թուից շատ կանուխ:

Նկատելու է նաեւ, որ Հայելու թարգմանութիւնից հաղիւ 8 տարի անցած, արգէն Աղուէսագրքում (1668) փոխառութիւն

էջ 89¹ կայ մի տղ՝ « Ո վ ընթերցողի յիշեցեք զանիմաստ յիշատակարանի սկսուածի, որ և այսպէս մնում է բերի:

ենք զտնում Հայելուց: Այսպիսի արագ ազդեցութիւնը հեշտութեամբ բացատրւում է Հայելու կարճառօտ պատմութեանց առականման, խրատական և հետաքրքրաշարժ նիւթի յարմարութեամբ Առակագրքերի համար: Տեսանք արդէն, որ Դարիժեցին 1662-ին յիշելով Հայելին, կոչում է նրան «քանք առակաւորը», որ զվարուց և զկենցաղավարութենէ մարդկան պատմէ իբր թէ օրինակ ամենայն մարդկան . . . և յոյժ համեղ և ախորժ են բանք այս Դրոյս»: Հասկանալի է ուրեմն, որ Առաքելի ժամանակակիցները, որ նրա ճաշակն ունէին, պիտի շտապէին այդ «համեղ և ախորժ» պատմութիւններն իրենց ժողովածուների մէջ մտցնել: Ի վերջոյ անհրաժեշտ է աւելացնել և այն, որ Մտոր խօսելով Արեւմտեան-Եւրոպական ազդեցութեան մասին Առակագրքերի վրայ, և մատնանիշ լինելով խրատական «և հետաքրքրաշարժ» պատմութեանց ժողովածուների, մանաւանդ թարգմանականների ուսու մնասիրութեան անհրաժեշտութեան վրայ, անցողակի յիշում է ի միջի այլոց նաև՝ Ստեփանոսի (Ահհացու) թարգմանած քանք առակաւորը, այսինքն է Հայելի Վարուցը, առնելով Առաքել Դարիժեցուց (Сборникъ Ч. I. § 267):

22 Յունիսի 1899.

ԺԸ

Հայելու թարգմանութեան թուականից—1660—ընդամենը 8 տարի յետոյ 1668-ին, Առակագիրքը Աղուէսագիրք վերառուութեամբ հրատարակւում է առաջին անգամ: Այդպիսի կարճ միջոցում Հայելին հարկաւ չէր կարող մեծ ազդեցութիւն ունենալ Աղուէսագրքի վրայ, սակայն այսու ամենայնիւ ձեռագիր Առակագրքերի և նման ժողովածուների վրայ շարունակւում է Հայելու ազդեցութիւնը: Բերլինի հայ Զեյթց № 90-ը ունի մի հրաշապատում, որ Մտոր հրատարակութեան մէջ կրում է «Ռսկեգրիալ սիրտ» վերնագիրը: Ինչ թւում է թէ այդ մի խրմբագրութիւն է Հայելու ի մի ձուլուած երկու անհամ պատմութեանց (ԺԷ գլուխ 4-րդ պատմ. և ԿԳ գլ. 3-րդ պատմ.): *:

*) Բրիտոնեայ գերու սիրտ ձեղնում են եւ գտնում են արտ մէջ Բրիտոսի պատկերը: Միւս պատմութեան մէջ՝ 14 տարեկան կոյս աղջկը մտնուի Բիւռուսի սիրուց մտնում է եւ քաղեալ զսիրտ նորա՝ ընդ մէջ հասեալ զգին՝ եւ ի նմա ոսկի գրով գրեալ զայս մեռ թանկ, սիրել զեզ առաւել քան զիս ելլն: Միջնադարեան կարողիական հոգով, ինչպէս որ է եւ արդող Հայելին:

բացորոշ է Հայերու մի ուրիշ պատմութեան ազդեցութիւնը: Այս գնենք ամբողջութեամբ.

ՀԱՅԵԼԻ, ԳԼ. ԹԱՎԱՍՆ ՆԱԽԱՆՁՈՒ, 3.

Այնչափ է չարութիւն նախանձուն, մինչ զի ոչ միայն այլու մի և իւր անձին զվնաս կամի. քան զի թագաւոր ոմն երբեմն խոստացաւ նախանձոտի ուրումն և միւսումն ա-
 3 գահի, թէ զինչ և խնդրեցեն ի նմանէ՝ տացէ նոցա, սակայն այնուկերպիւ թէ՝ որ վերջին խնդրեացէ՝ կրկին տացի նմա. Եւ յորժամ երկոքեանն յապաղէին զխնդրելն, թագա-
 10ւորն հրամայեաց նախանձոտին՝ զի նախ խնդրեցէ. և նա խնդրեաց զիւր մէկ ակն հանել, զի միւսոյն զերկուսն հանիցեն. Բանդի ոչ կամեցաւ զբարի ինչ խնդրել, զի մի՛ ընկերին կրկին պարգև տացէ (Ա ձեռագիր, էջ 119^a):

Նախանձոտի այս պատմութիւնը շատ ժողովրդական է մեր մէջ, և շատ յաճախ օրինակ է բերում իբրեւ «հայկական ստեղծագործութիւն»—«հայի» նախանձոտութիւնը ապացուցանելու համար: Սակայն ինչպէս տեսնում ենք, այդ թարգմանութեամբ է լինելից, այս վերջինն էլ լատիներէնից: Բերենք համեմատութեան համար և Առակագրքի փոխառեալ խմբագրութիւնը Մառի հրատարակութեամբ.

ՄԼԱ. ԵՐԿՈՒ ՆԱԽԱՆՁԱՆԳԻՐ ԾԱՌԱՅԻ
 ԹԱԳԱՆՈՐԻ *

[19 A]

Թագաւոր ոմն զիւր զգինուորքն իւր, զի ծածուկ նախանձ ունէին ընդ միմեանս. և ասէ թագաւորն ընդ մինն, թէ զինչ կամիս՝
 3 խնդրէ յինէն մեծութիւն, որ տամ. քեզ, բայց քո ընկերին կրկին տամ. քան զքոյդ. ասէ ի միտս իւր, թէ խնդրեմ ինձ մին բարի, նմա կրկին տա[յ] քան զիմն. և ասէ ցթագա-
 10ւորն, թէ զիմ մին աչքս հան, որ զմիւսոյն զ. Բ. ն հանիցէ» (Հատոր II, էջ 260: Սոյն այս իջումն նոյն պատմութիւնը աւելի ընդարձակ խմբագրութեամբ՝ ՄԼԱ. 102 D ՎԱՍՆ ՆԱԽԱՆՁՈՍԸ վերնագրով):

Բայց աւելի ուշագրութեան արժանի է Հայերուց եղած մի ուրիշ փոխառութիւն: Մառի D ձեռագիրը (Էջմ. № 12, գրութեամբ 1669-ին) Յովսէփովու և Բարադամի յայտնի վիպասանութիւնից փոխ առնուած մի առակ ունի, որ Մառն հրատարակել է «Տիւրք թագաւոր» վերտառութեամբ (I հատոր, § 279, 300, 302. II հատ. ՄԶԲ, 126 D): Սոյն այդ առակը փոքր ինչ տարբեր խմբագրութեամբ, ուրիշ ձեռագրից (Ազիյ. Մշ. Արմ. № 3) հրատարակել է էլի Մառը իւր մի ու-

*) Վերնագիրը Մառինն է: «Նախանձախնդիրն» անյայտ է, իսկ կը լինէր ասել «նախանձոտ»:

րիշ գրուածքում (Армянско-Груз. Матеріалы для исторіи душ. пов. о Варлаамѣ и Іоасафѣ, 1897, արտատպ. Зап. Вост. отд. имп. рус. Арх. общ. Томъ XI-ից): Տխուր թագաւորի նիւթը իսկ որ Յովասափու վիպասանութեան առաջին առակիցն է*, բայց խմբագրութիւնը շատ տարբեր է և ընդարձակ մանրամասնութիւններով: Այնպէս որ Առակագրքի Տխուր թագաւորի պատմութիւնը չէ կարող առնուած լինել Յովասափու վիպասանութեան հայ թարգմանութիւնից: Նոյնը պիտի տեսէ Մառի հրատարակած և միւս վարիանտի վերաբերութեամբ: Մինչդեռ Մառի երկու հրատարակութիւններն էլ շատ մօտ են իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով Հայելու հետեւալ պատմութեանը, որն անշուշտ իւր կողմից ծագում է Յովասափու վիպասանութեան արեւմտեան բազմաթիւ վարիանտների մէկից**:

*) Տես «Նկարագրութիւն Հոգեւորական Վարդաց Եովասափու, որդւոյ թագաւորին Հնդկաց, հրատ. Մես. վրդ. Տ. Մովսէսեան, Վաղարշ. 1898, էջ 19: Նոյն վիպասանութեան համառօտ, յայտնաւորման վերջում շատ անգամ հրատարակուած, այլ ևս Առ. Բաղիշեցու տալիսականը Տեղ. Մովսէսեանի հրատ. եւան վերջում, էջ 139:

**) Տես K. Krumbacher, Gesch. der Byz. Lit. 1897, էջ 886—891.

ՀԱՅԵԼԻ, ՅԱՂԱԳՍ ԾԻՒԾԱՂԵԼՈՅ
ԳԼՈՒԽ ԼԶ, 1.

Մատենք ժամանակագրութեանց պատմեն սակս ուրումն թագաւորի, որ հաղիւ կամ ոչ երբէք ոչ ծիծաղէր, իշխանք և նախարարք աղաչեցին զեղբայր թագաւորին, զի տեղեկացի և իմացի զպատճառ տրտմութեանն արքայի. թէ վասն էր հաղիւ կամ ոչ երբէք ոչ ծիծաղի, այլ միշտ տխուր է և տրտում զօր անցուցանէ. Պատասխանի [ետ] թագաւորն եղբօրն իւրում՝ թէ յայլ աւուր
10 ծանուցից քեզ, Յետ այսորիկ թագաւորն հրամայեաց խորագոյն վիհ փորել և մինչև ցկէսն զայն կայծակամբք հրդ լնուլ. ի վերայ հորոյն ասաց զաթոռ դնել՝ հին և փտեալ, և ի վերայ աթոռոյն սուր երկսայրի կախել
15 զբարակ թելէ. Մերձ առ նմին հրամայեաց զսեղան պատրաստել լի ամենայն զանազան կերակրովք և անուշահամ գինւով: Եւ զեղբայր իւր նստոյց ի վերայ այնր աթոռոյն. 20 Զորս արս սուսերամբերկս շուրջ զնովաւ կացոյց. մին ի թիկանց, զերկրորդն յառաջոյ, երրորդն յաջմէ և չորրորդն յահեկէ, որք զսուսերս իւրեանց մերձ առ նմին եղին. Եւ հրամայեաց զամենայն քնարս և նուագարանս առաջի նորա երգել. Եւ ասէ թագաւորն
25 ցեղբայր իւր. Ուրախ լե՛ր և զուարճացի՛ր, կե՛ր, արբ և բերկրեցի սիրտ քո. Եւ նա ասէ ցթագաւորն. Զիւրդ կարիցեմ ուրախա-

նալ կամ ծիծաղիլ, որ յամենայն կողմանց
 ի մեծի անձկութեանս եմ. եթէ նայիմ ի խո-
 նար՝ տեսանեմ զհուր, եթէ կամիցիմ մեր-
 ձենալ առ սեղանս՝ աթոռս փտեալ բեկանի և
 ի հուրն անկանիմ, եթէ հայեցայց ի վեր՝
 տեսանեմ զսուր մերկ կախեալ զբարակ թելէ,
 եթէ հայեցայց յառաջի իմ կամ յետկոյս,
 35 յաջմէ կամ յահեկէ՝ յամենայն կողմանց
 պաշարեալ եմ մերկ սուսերօք. և այսպէս
 որովհետեւ անկեալ կամ ի մէջ այսպիսի նե-
 դութեանց՝ ոչ ուտել, ոչ ըմպել, ոչ ուրա-
 խանալ կամիմ: Յայնժամ թագաւորն ասէ
 40 ցեղբայրն. Որպէս դու կաս այժմ Նոյնպէս և
 ես յամենայն ժամ: Քանզի եթէ հայիմ
 ի վեր՝ անդ տեսանեմ զգատաւորն իմ, որ
 զիս գատելոց է և նմա համարս տալոց եմ
 յամենայն խորհրդոց, բանից և գործոց իմոց.
 45 եթէ նայիմ ի խոնարհ՝ զմտաւ ածեմ զհուրն
 զժողոց և զտանջանս գատապարտելոց, ընդ
 որս ի յաւիտեան գատապարտելոց եմ, եթէ
 հանգերձ միով մահացու մեղօք յաստի աշ-
 խարհէս ելանիցեմ: Եթէ նայիմ զհետ իմ՝
 50 տեսանեմ զմեղս իմ, զորս ընդդէմ Աստու-
 ծոյ կատարեցի և զժամանակ վայրապար
 անցուցի. եթէ նայիմ յառաջեւ իմ՝
 ի միտ ածեմ զմահ իմ, առ որ մեր-
 ձենամ զօր հանապաղ և ոչ գիտեմ զժամ
 և զտեղի մահուն իմոյ. եթէ նայիմ յահեկէ՝
 55 տեսանեմ զդեւս, որք ի տուէ և ի գիշերի
 խնդրեն զանձն իմ և հակառակ կան փրկու-
 թեան իմոյ. եթէ նայիմ յաջմէ՝ տեսանեմ
 զհրեշտակս Աստուծոյ, որք միշտ զբարի խոր-

խորդս ինձ տոյին և ի չար ճանապարհէ զիս
 60 դարձուցանէին, որոց աւանդ ոչ արարի բա-
 ւական և ոչ գնացի զհետ բարի խրատուց
 նոցա: Արդ՝ յորժամ զայս ամենայն յիս և
 շուրջ զինեւ խորհիմ, զիտրդ կարիցեմ ու-
 թախանալ յայսմ աշխարհիս, կամ ի՞նչ իւր
 65 զուարճացի սիրտ իմ: (Ա. ձեռ. էջ 74ա—
 75ա):

Նոյն փտած աթոռը, տակը կրակ, վե-
 րելից կախուած սուր, չորս կողմից չորս
 ցցուած սրեր ևլն. ևլն. ունին Մատի երկու
 վարիաններն էլ, բայց այդպիսի մանրամաս-
 նութիւններ չունին հայ Յովասափի ոչ ըն-
 դարձակը, ոչ համառօտը, ոչ չափակաւը: Ան-
 կասկած է, որ Առակադրքի Տիւրք թագա-
 ւորի և նրա միւս վարիանտի մայրը Հայե-
 լին է: Ուրեմն այդ պատմութիւնն եկել է
 մեզ Արեւմուտքից լեհական ճանապարհով:

Հայելու ազդեցութիւնը այսչափով էլ
 չէ վերջանում: Եղջ կայ որ ապագայ ու-
 սումնասիրութիւնները զեռ շատ բան բայց
 կանեն մեր զանազան ժողովածուներում այս
 ճանապարհով Արեւմուտքից եկած և անշուշտ
 այդ միջնադարեան արեւմտեան ազդեցութիւնը
 անհամեմատ աւելի մեծ է եղել, քան թէ
 մինչև այժմ կարելի էր ենթադրել:

Հայելու բնագիրը թարգմանչի վկայութեամբ ինչպէս տեսանք, եղել է լեհերէն, իսկ լեհերէնը իւր կողմից թարգմանութիւն է լատիներէնից: Մեր ծրագրից դուրս է օտար բնագրերով զբաղուիլ, այդ արդէն առանձին հետազօտութեան նիւթ պէտք է կազմէ, մանաւանդ որ մենք պէտք եղած բոլոր գրքերիցն էլ զուրկ ենք և ոչ մի հնարաւորութիւն չունինք, գոնէ կարեւորները ձեռք բերելու, ուստի և ստիպուած սահմանափակեցինք մեր հետազօտութիւնները միմիայն Հայ բնագրերով: Սակայն աւելորդ չէ մի քանի համառօտ տեղեկութիւն օտար բնագրերի մասին, առնելով Բռոքհաուզի և Եֆրոնի Հանրագիտակ Բառ.-ից (Слов Вилкое Верцало-рар): Առանց օտար բնագիր տեսնելու, ենթադրութեամբ միայն, նոյնացնելով մեր Հայելին Верцало-ի հետ, պէտք է աւելացնել, որ լատին սկզբնագիրը 1480 թուի մօտերքը հաւաքուել է մի անծանօթի ձեռքով 80-ից աւելի հեղինակներից, յետոյ այդ սկզբնագիրը ընդարձակուել է եզուիտ (յիսուսեան կարգից) Յովհ. Մայորի և նմանապէս եզուիտ Անտոն Դաւրոյցիոսի ձեռքով (Іоаннъ Майоръ, Антонъ Даврольцій):

Եզուիտ Սիմէոն Վիսոցկին (Симеонъ Высоцкій) լատիներէնից թարգմանել է լեհ-

րէն և երրորդ տպագրութեամբ հրատարակել 1633-ին: Ինչպէս տեսանք, երեւի այդ Վիսոցկու լեհերէն բնագրից թարգմանուել է Ստ. Լեհացու ձեռքով հայերէնը 1660-ին, իսկ եօթը տարի յետոյ միայն ռուսաց ցար Ալեքսէյ Միխայլովիչի ցանկութեամբ և հրամանով 1667-ին թարգմանուել է լեհերէնից սլովենո—ռուսերէն: Ռուս Զերցալոն (Հայելին) պահուած է զանազան խմբագրութեամբ և չափերով, մէկը 652, միւսը 781, երրորդը 821 գլուխներով և ըն. (հմտ. նաև П. Владиміровъ, Чит. Общ. Ист. и Др. 1883, նաև առանձին): Կաթոլիկական-եզուիտական դրոշմը պահպանուած է ոչ միայն յունագուան ռուսների թարգմանութեան մէջ, այլ նաև հայերէնում նոյնութեամբ, անխախտ, երեւի առանց որ և է փոփոխութեան: Եւ այդ արդեւք չէ եղել, որ ոչ միայն շատ կանուխ հրատարակուէր Հայ թարգմանութիւնը, 1702 թուին*, այլ և լինէր շատ ժողովրդական: Մանկութիւնից ինձ ծանօթ են եղել իբրև ժողովրդական առակ Հայելու պատմութիւններից մի քանիսը: Վերելումն էլ տեսանք շատ ժողովրդական Նախանձոտի պատմու-

*) Նախապէս կարողիկոսի օրով, երբ Յիսուսեան Կրօնաւորները գործում էին երեսնում. (Այրարատ, էջ 233):

Թիւնը: Նմուշի համար գնենք այստեղ այդ-
պիսի նորից երկու պատմութիւն:

ՀԱՅԵՆԼԻ, ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՄԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԳԼԼԷ:

Ա. Այր ոմն ընդ կնոջ իւրում երթայր երբեմն
ընդ արտօրայս և ասէ ցնա՝ Տեսանե՛ս զիարդ
գեղեցկապէս և պատշաճաբար արտս հնձեալ
է, և կինն ընդգիմաբար ասէ՝ Ոչ է հնձեալ

5. այլ խուզեալ, հակառակ կալով բանիցն
առն իւրոյ, եւ յորժամ այրն ասէր թէ
հնձեալ է և կինն ասէր թէ խուզեալ է, բար-
կացեալ այրն ընկէց զնա ի ջուրն: Արդ
իրբեւ այլ ոչ կարաց խօսիլ՝ եհան զձեռն ի
10 ջրոյն նշան տալով մատամբ ի կերպ մկրտոնի՝
ցուցանելով մինչև ի մահ թէ արան խու-
զեալ է:

Բ. Դարձեալ այլ ոմն ունէր կին խիստ ինքնա-
հաւան և կամապաշտ և յորժամ անկաւ ի
գետ և խեղդեցաւ, այրն խնդրէր զնա ընդ-

5 թէ Վասն է՞ր ընդդէմ ջրոյդ խնդրեալ պա-
տասխանի ետ. Կին[ն] իմ հանապազ էր ինձ
հակառակ բերանով և ար[դ]եամբք, արդ՝
զորօրինակ առնէր ի կենդանութեանն՝ նոյն-
պէս կարծեմ թէ զկնի մահուանն արար, և
10 այսպէս հաւատամ (2. հաւատալով), զի
զնաց ընդդէմ ջրոյս» (Ա. 2. էջ 15ա-բ):

Այս պատմութիւններէից առաջինը, իբրեւ
զուտ ժողովրդական անեկդոտ, զրի է առ-
նուած մինչև իսկ զովերկն) տե՛ս Ս. Սարգ-

սեանցի Ագուլեցոց Բարրառը, Մոսկ. 1883,
մասն II, էջ 49. «Մոյն մարդի մոյն շօտ
հուշաթ կնակյ այնկում և ին»*: Զանազան
ազգագրական յօդուածներում և ազգագրեալ
ժողովածուներում օրացոյցներում էֆէմեր-
տիւներում և այլ նման հրատարակութեանց
մէջ**, առանց մեծ ըրակի կարելի է դուշա-
կել, որ անտարակոյս կլինին Հայելուց ուղ-
ղակի կամ անուղղակի փոխառութիւնների
բայց այդ արդէն մեր ուսումնասիրութեան
ծրագրից դուրս է: Մեր նպատակն էր խոշոր
գծերով հիմնական կէտերին մատնանիշ լինել,
մանրամասնութիւնները թողնելով յետադայ
ուսումնասիրողներին:

Բայց վերջացնելուց առաջ՝ մի ոչ անկա-
րեւոր դիտողութիւն: Հայելու սկզբնագիրն
ինքը կազմուած լինելով իբրեւ հաւաքածու
զանազան հեղինակներից, անշուշտ կունենայ
և ունի շատ պատմութիւններ Վարք հա-
րանցներից, յոյն-հռոմէական անեկդոտնե-
րից, փիլիսոփաներից և այլ նմաններ, որոնք

*) Նոյն անկողոսք շատ է տարածուած եւ ոռոսաց
մեք, ծագելով ոռոս Մեծ-Հայկուց. сноръ мѹжа сѹ
женио покомѣна мѹ земаѹ или построѣена, сѹ
ѹтерлаѹ յիշուած Հանրագ. Բռ-ի յօդուածը:

**) Օրիւնակի համար Վարդապետի եւ Թագաւորի
պատմ.-ը (Հայելի գլ. ԻԶ. 1):

բողոքովին անկախ Հայելուց, բողոքովին ուրիշ աղբիւրներից՝ շատ կանուխ արգէն յայտնի են հայ մատենագրութեան մէջ, մանաւանդ ասորերէնից և յունարէնից հին և միջնադարեան թարգմանութեամբ, ուստի և նիւթի նոյնութիւնը միայն բաւական չէ՝ որ և է պատմութիւն կամ առակ հայերէնում՝ Հայելուց բղխած համարելու համար։ Նիւթի նոյնութիւնը կամ նմանութիւնը բացատրում է սկզբնական աղբիւրի նոյնութեամբ, առանց որ և է անմիջական կապի Հայելու և հայ բնագրի միջև։ Որ և է կախումն կամ առնչութիւն ապացուցանելու համար անհրաժեշտ է բացի բովանդակութեան նոյնութիւնից նաև անժխտելի նմանութիւն խմբագրութեան և լեզուի մէջ։ Առաջնորդուելով այս տեսակէտով մենք զանց առանք նշանակել Հայելու շատ կտորների բովանդակութեան նրմանութիւնը հայ այս կամ այն գրաւոր հատուածի հետ։ Միայն իբրև նմուշ գնում ենք այստեղ մեր ուսումնասիրութեան վերջում այդպիսի երկու պատմութիւն Հայելուց։ Նոյն բովանդակութեամբ, բայց շատ տարբեր խմբագրութեամբ և անտարակոյս բողոքովին անկախ Հայելուց՝ Աղուէսագիրքն ունի երկու առակ, որոնցից առաջինը կրկին խմբագրութեամբ։ Աղուէսագիրքի այդ առակներն են Մառի հրատարակութեամբ

1 ՃԻ. ԹԱԳԱՒԱՐ ԵՒ ՔԵՌԱՐԴԻՆ ԵՒ ՆԱՅԻՊ
(120 V=31 ag=9 Գէորգ. ցուց. № 792) *

ուրիշ խմբագրութիւն.

ՃԺԹ. ԵՐԵՔ ԲԱՆՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ

(119 V=116 I=125 ag)

2 ՃԻԱ. ԱՂԱԻԹԱՍԷՐ ՊԱՏԱՆԻ ԵՒ ԿԱՆԱՐԴ
(121 V=117 I=126 ag=32 Գէորգ. ցուց. № 792)

Բաղդատել ցանկացողը պէտք է զիմէ Մառի հրատարակութեանը, մենք շատանում ենք տալով միայն Հայելու բնագիրը.

1. ՀԱՅԵԼԻ, ՅԱՂԱԳՍ ՆԱԽԱՆՁՈՒ ԳԼ. ԾԱ. 2.

Զօրական ոմն յոյժ սիրելի թագաւորին՝ տեսեալ զինքն մերձ իմա՜հ, կոչնաց առ ինքն զորդի իւր և ասէ. Որդե՛ակ, ա՜հա՛ ես ելանեմ յաշխարհէ աստի յուսացեալ յողորմութիւնն

5 Աստուծոյ, զքեզ թողլով միամօր որդի. աղա՛
չեցի զարքայն՝ զի զքեզ կարգեսցէ ի տեղի իմ,
զամենայն ստացուածս քեզ միայնոյ թողում
զխրատ (ձ. զի խրատ) իմ, կամիմ զի ամե-
նայն (ձ. զամենայն) զգուշութեամբ պահես-
10 ցես, որ քան զամենայն ոսկի եղիցի քեզ պետ-

* Այս առակը կայ նաև՝ սոյն հետագոսութեան ժամանակ իմ գսած՝ Առակների մի նոր ժողովածուի մէջ։ Այս նոր ժողովածուն ունի ընդ ամենը 40 առակ, որոնցից 9-դն է այժմ մեզ հետսրբող առակը, իւր խմբագրութեամբ շատ անգամ և անգամ անգամ անգամ V-ին։ Տես Գեորգ. ցուց. № 792, էջ 260ա—289ա։ Մանրամասնութիւնները զանց ենք առնում։

ղատու և օգտակար, Նախ՝ որպէս կարող ես
յամենայն աւուր զպատարագն մինչ ի վերջ
լսիցես: Երկրորդ՝ պահելով զուրբ ամուսնու-
թիւն՝ ամենասուրբ կուսին Մարիամ [ու]ջեր-
15 մեռանդ սրտիւ ծառայեսցես զամենայն աւուրս
կենաց քոց, և եթէ ոչ կամիցիս զայլ ոք
հարսն ունել բայց ամենամաքուր Աստուա-
ծածնէն՝ ևս առաւել սիրելի և բաղձալի ծա-
ռայ նմա եղիցիս: քանզի կուսութիւն ունի
20 զպտուղ հարկւրաւոր, (յ)ամուսնութիւն զե-
րեսնաւոր և այրութիւն վաթսնաւոր: Բսկ
եթէ [ոք] զատ յամուսնութենէ ի պղծա-
գործութիւն անկանիցի ոչ մի [այն] պտուղ
ոչ ունի այլ աւելի քան զհեղ զլիւծն պատ-
25 բաստեալ են նմա տանջանք յախտենական
ի դժոխս: Երրորդ՝ միշտ խնդասցիս ընդ խըն-
դալն արքային և տիկնոջն և ողբասցիս ընդ
ողբալն նոցա: Զայս պահեսջիր որդեակ
որչափ կարողութիւնդ բաւեսցէ և յի-
30 շեսջիր զհոգի իմ: Եւ զայս ասացեալ վախ-
ճանեցաւ:

Արդ՝ յորժամ եհաս (յ)որդին ի պատիւ հօր
իւրոյ ի մտի ունէր զկտակն և (զ)ամենայն
զգուշութեամբ և ջերմեռանդութեամբ պա-
35 հէր: ուստի սակս պարկեշտ և առաքիանասէր
շարժմանց իւրոց յաչս ամենեցունց էր սիրե-
լի: Եւ այնչափ զամօթ և զկուսութիւն սի-
րեաց, մինչ զի կուսանք նաժիշտք թագու-
հալ [ու]ն ինքնայօժար կամօք զանձինս իւրեանց
40 նմա մատուցանէին, յորժ սաստիկ յանդիմանէր
զնոսա և ի բաց վարէր: Բայց վասն զի նա-

իանձ բարւոյն այլոյ սովոր է չարչարել՝ մի ի
ծառայից թագաւորին չարախօս եղև զնմանէ
սակս կարծեցեալ սիրոյ ընդ թագուհւոյն: Եւ
45 յորժամ ոչ հաւատաց թագաւորն՝ ասէ այրն
նախանձոտ բանասրկուն: Այս եղիցի քեզ նո-
չան ճշմարիտ բանից իմոց, արա՛ ինչ պատճառ
տրտմութեան տիկնոջդ և տեսցես՝ զի առժա-
մայն ընդ նմա մինչև յողբալ տրտմեցի: Քան-
50 զի զայն բազում անգամ ծանուցեալ էր ըստ
խրատու հօր նորա: Արար այնպէս թագաւո-
րն և ետես զի անմեղ ծառայն այն տրտմեցաւ:
Ապա եկն չարախօսն այն առ թագաւորն և
ասէ. Տէր իմ արքայ, ծանեմք զստուգութիւն
55 բանից իմոց, արդ՝ զի առանց խռովութեան մե-
ռանիցի, քանզի [զ]նա ամենեքեան իրրև ըզ-
բարեբարոյ սիրեն, խրատ տամ՝ քեզ՝ հրամա-
յիս ընդ երեկս մշակաց, թէ Ով ոք վաղ առա-
ւօտն առ նոսա երթիցէ՝ զոր դու առաքեսցես,
60 զնա ի հնոց բորբոքեալ կրի ձգեսցեն: Հաճոյ
եղև թագաւորին խրատն և հրամայեաց որպէս
չարախօսն ասաց:

Արդ՝ ընդ առաւօտն ասէ թագաւորն ցանձեղ
ծառայն. Եւ ըթ ի հնոցն ուր զկիրն այրեն և
65 ասա՛ ցփարպետս՝ փութանակի կատարեցէք ըզ-
հրամանս թագաւորին, զոր յերէկ հրամայեալ
է ձեզ: Եւ նա առ ժամայն գնացեալ լուաւ
զձայն զանկակի յեկեղեցւոյն առ ճանապար-
հաւն, եմուտ ի ներս զի աղօթեսցէ ի ժամ՝
70 պատարագի և աղօթելով առ սուրբ Աստուա-
ծածինն՝ զհոգի իւր և զմարմինն ի նա յանձն
առնէր: Եւ իսկոյն ի խնամոցն Աստուծոյ ե-

մուտ ի քուն և զբոլոր ժամ մի ննջեաց:
 Յայնժամ՝ չարախօսն նորա ասէ ցթագաւորն.
 75 Հրամայեա՛ տէր իմ՝ արքայ, զի երթայց և տե-
 սից թէ զինչ եղև, եւ հրամայեաց թագաւո-
 րն և նա հեծեալ ի ձի, փութանակի վազէր
 ի փուռն կրի, ասելով՝ Վատարեցի՞ք զհրամանս
 թագաւորին, եւ նորա ասեն՝ Ա՛յ, սակայն ոչ
 80 յամենցուք: Եւ առեալ զնա ձգեցին ի բոց
 հրոյն: Եւ ահա եկն անմեղն այն և խոնար-
 հութեամբ ասէ. Վատարեցի՞ք զհրամայեալն
 ձեր յերեկեան աւուր, և նորա ասեն՝ Ա՛յ, ո՛ր:
 Եւ նա ոչինչ գիտելով վասն խրատուն՝ դար-
 85 ձաւ ի տուն: Յերեկոյն յորժամ եհարց թա-
 գաւորն ցմշակսն, թէ Ընդէր ոչ ընկեցիք զայդ
 զօրական ի հնոցն, ետուն պատասխանի՝ Ա՛յ, լ
 որ յառաջագոյն քան զդա եկն և բոց եկեր
 զնա:
 90 Յայնժամ թագաւորն յանդիմանեաց զանմեղն
 սակս յապաղելոյն և նա ասէ՝ Փոքր ինչ
 մօի յեկեղեցի ի ժամ՝ պատարագի յանձն
 առնելով զիս սուրբ Աստուածածնին, հայցե-
 րով ի նմանէ, զի պահեսցէ զիս ընդ հովանեաւն
 95 իւրով, զի զիմ խոստացեալ կուսութիւնս զոր
 մինչև ցայսօր ամբողջ ունիմ, մինչև ի վաղ-
 ձան անարատ կարիցեմ պահել, յետոյ ահա-
 մայ այնչափ անոյշ քնով ըմբռնեալ եղէ, մինչ
 զի համարէի թէ ի դրախտն փափկութեան
 100 տարեալ եղէ, ապա ի քնոյ զարթոցեալ ճե-
 պով փութայի կատարել զհրաման արքայիդ:
 Յայնժամ թագաւորն ասէ. Զի՞նչ ասես սա-
 կըս խոստացեալ կուսութեանդ, զի ես գիտա-

ցի թէ ի վաղուց հետէ քանաս հասանիլ յա-
 105 նարժան բարեկամութեան թագուհւոյն, զի
 թէպէտ ոչ գիտեմ վասն անարժան գործոյդ,
 սակայն զնշան սիրոյ ընդ նմա ինքնին ծանեայ,
 մանաւանդ այնու, զի յորժամ թագուհին
 տրտմի և դու զտրտմութիւն հանդերձ արտա-
 110 սուօք ցուցանես, Յայնժամ զարմացեալ երի-
 դասարդն ասէ՝ Լուր ինձ տէր իմ՝ արքայ, յոր-
 ժամ հայրն իմ մերձ էր ի մահ, զորմէ և դու
 քաջ գիտես, զի էր աստուածապաշտ և ար-
 քայիդ հաւատարիմ ծառայ, զայս երիս խը-
 115 րատս առի ի նմանէ փոխանակ կտակի—և ա-
 սաց զնոսա առաջի թագաւորին—զայնոսիկ
 ըստ կարի իմում քանայի կատարել: Յայն-
 ժամ թագաւորն յոյժ ուրախացաւ և ասաց
 նմա զամենայն որպիսութիւն նախանձուն և
 120 զխրատն որ վասն մահուան նորա:
 Ապա յայնմ հետէ սիրեաց զնա թագաւորն ա-
 ռաւել քան զամենայն ծառայս: Եւ նա փա-
 ռաւորելով զԱստուած քերմեռանդ սրտիւ ծա-
 ռայէր նմա և ամենասուրբ կուսին Մարիա-
 125 մու և երանելի մահուամբ փոխեցաւ ի Քրիս-
 տոս Աստուած յոյսն ամենայնի, որ է
 օրհնեալ յաւիտեանս, Ամէն (Ա ձեռ.,
 117^թ—119^թ):

2. ՀԱՅԵԼԻ, ՅԱՂԱԳՍ ԽԱՉԻ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆ ԳԼ. ԼԱ, 1.

Զոմն քարտուղար իմաստուն և բարեսէր եր-
 բմն խարեաց կախարդ և տարաւ զնա ի տե-
 ղին ուր կոչեալ էր զգէս, խոստանալով նմա

մեծամեծ և բազում մեծութիւնս. և ահա՛
 5 ետես զեթովպացի մի մեծահասակ ի վերայ
 բարձրագահ ամբողջ բազմեալ և շուրջ ըզ-
 նովաւ այլք եթովպացիք հանդերձ նիզակօք
 և գնդարդեամբք:

Յայնժամ՝ մեծ եթովպացին այն կոչեաց ըզ-
 10 կախարդն ասելով. Զքնէ է այդ պատանեակ-
 և նա պատասխանեաց՝ Յէր իմ՝ ծառայ ձեր է:
 Յայնժամ դարձաւ սատանայ առ քարտուղարն
 և ասէ. Եթէ կամիս ինձ մատուցանել զեր-
 կըրպագութիւն աստուածային և իմ՝ ծառայ
 15 լինիլ և զՔրիստոս ուրանալ, նստուցից զքեզ
 ընդ աջմէ իմմէ և բազում մեծութիւնս տաց
 քեզ: Իսկ քարտուղարն առժամայն խաչակն-
 քեալ զինքն յայտնապէս խոստովանեցաւ զին-
 քըն՝ գոյ ծառայ Քրիստոսի Աստուծոյ: Եւ
 20 իսկոյն ամենայն բազմութիւն զիւաց յերկիր
 կօրծանեցաւ:

Յետ այսորիկ յորժամ քարտուղարն ընդ
 տեսաւ իւրում եմուտ յեկեղեցին և առաջի
 փրկչական պատկերին երկօքեանն կանգնած
 25 էին, տէրն տեսանէր զի պատկերն այն ան-
 թարթ նայէր ի քարտուղարն, զոր տեսեալ
 տէրն զարմացաւ և հրամայեաց պատանւոյն
 յաջմէ իւրմէ կանգնել և ահա տեսանէր զի
 պատկերն յայն կօղմն զերեսս դարձոյց և մե-
 30 ծաւ զգուշութեամբ ի քարտուղարն նայէր:
 Պարծեալ հրամայեաց պատանւոյն ի ձախմէ
 իւրմէ կանգնել և ահա՛ պատկերն միւսանգամ
 ի յայն կօղմն զաչս իւր դարձոյց և մեծաւ
 քաղցրութեամբ ի նա հայէր: Յայնժամ տէրն

35 երդմնեցոյց զնա զի պատմեսցէ նմա թէ ի՞նչ
 իւրք այսպէս հաճոյ եղէ Աստուծոյ, զի պատ-
 կերն ի նա այնպէս քաղցրութեամբ հայէր:
 Պատասխանի ետ թէ Ոչինչ բարի մասն ունիմ:
 միայն զայն, զի ոչ կամեցայ զՔրիստոս ու-
 40 րանալ առաջի սատանայի (Ա ձեռ. 63^{ա-բ}):

Որչափ որ անվիճելի կարելի է համարել,
 որ այս երկու պատմութեանց հիմնական
 միտքը նոյնն է Աղուէսազրբի վերելում՝ նշա-
 նակուած առակների հետ, մեզ համար նոյն-
 չափ հաստատուն է, որ օրե է առնչութիւն
 չկայ այս կէտերում Աղուէսազրբի և Հայե-
 լու միջև: Բացի ոգու՝ իմբագրական և այլ
 տարբերութիւններից, կայ այն հանգամանքը,
 որ Աղուէսազրբի այդ երեք առակները միմեանց
 կից, մէկը միւսի ետեւից, գտնւում են Մառի Մ
 ձեռագրում: որ է Պարիզի Ազգային մատե-
 նադարանի օրինակը, զրուած ՌկԴ — 1615
 թուին*, ուրեմն Հայելու հայերէն թարգմա-

* Յիշատակարանի մանրամասնութիւնները տես Մառի
 երկասիրութեան մէջ I հատ. էջ 104—5. գրիչն է Խուռ-
 նաւիցի Պետրոս երեք: Խուռնաւիցի տեղը յայտնի չէ, են-
 քաղաքում է լինել Կիլիկիայում (տես նոյն տեղը էջ 105
 ծանօթ. 2): Սացոյնն է ունէ Մրապիոն առիկ կախկոպոս, որ
 նոյն ՌկԴ քովին ձեռնագրուել է Յովնանէս կաթողիկո-
 սից. «Արդ եւ Մրապիոն կախկոպոս զկարգ հայրապետու-
 քեան ի յսման առիկ ի քովին Ռ. ԿԴ. տեսուն իմոյ ի տէր
 Յովնանէս կաթողիկոսէն»:

Այս 1615 քովին՝ կամ մի տասնեակ տարի առաջ կամ
 յետոյ այդ քովից՝ էջմիածնի Յովնանէս կաթողիկոս չկայ

նութիւնից տասնեակ տարիներ առաջ: Այսպիսով ուրեմն՝ մնում է միակ հնարաւորը՝ այն է՝ ենթադրել, որ Հայելին և Առակագիրքը ունին այս պատմութեանց համար ընդհանուր աղբիւր, թէև այդ աղբիւրը լինի ոչ անմիջական, այլ շատ հեռաւոր:

15 յունուարի 1900.

բայց 1601-ին, 1606-ին, 1608-ին յիշում է Յովնանէս կարողիկոս Սոյ (Յովնանէս Դ. Անրապցի ըստ Ալիշանի, թէ Սիսուան էջ 218, 260 եւ յաշնուած 546, 540, նաեւ Տաշեան ցոյց. էջ 358, 431, 526, 394, եւլն.) որ կարող էր ապրած լինել նաեւ 1615-ին եւ րեւելս յետոյ էջ: 1615-ին կարող էր այս Յովնանէս կարողիկոսից ձեռնադրուած լինել եւ Մասիոն եպիսկոպոսը, որն էւ ճոյն բռնի զրեղ տունց մեզ գրադեցնող Առակագիրք: Ուրեմն ամենայն հաւանականութեամբ այս ամենը Տեղի ունեցաւ Կիլիկիայում: Ուստի եւ Խոռոմաւիցի Պետրոս երեցի ՌԿԴ րոյին յիշած կարողիկոսը Յովնանէս Դ Անրապցին է: Մանր քաղաքականութեամբ դուրս է գալիս, որ Պետրոս ֆահ. Խոռոմաւիցին Վարդանայ առակները գրել է Ասեկի ֆաւրանձաւում. « Я, недостойный священникъ Петра, много потрудился надъ этою книгою, когда писалъ въ Атенской пещерѣ: у меня убогаго было много усердія (էջ 105): Ծանօթութեան մեջ էլ աւելացնում է Մանր, որ Ասեկի ֆաւրանձաւը կարող էր գտնուել Ասեկեան կրճում կամ ձորում (ծ. Атенскомъ ущелии), Կուր գետի հարաւային օժանդակ Ասեկ գետի վրայ, եւ քի Վախուշի վիայութեամբ Ասեկ առանում ապրում էին նաեւ հայեր եւլն: Այս բոլորը հիմնուած է յիշատակարանի հետեւեալ խօսքերի վրայ. «ես

ԺԹ

Առակագիրքերից բաժանուելուց առաջ կանգ առնենք՝ վերջին անգամ՝ մի առակի վրայ, որ հետաքրքրական է ըստ իմ կարծեաց՝ իրրեւ արտացոլումն պաւլիկեան կամ Թոնտրակեան վէճերի: Այդ առակը հետեւեալն է Մանրի հրատարակութեամբ.

ՄԺԹ. ՔԱԼԱՆԱՅ ԵՒ ՄՍԱԳՈՐԾ

(150 ag=17 A=119 B=20 D)

Ասի յառակաց, թէ աղքատ էրէց մի գնաց մօտ մսագործն, թէ ինձ սակաւ մի միս տուր՝ որ իմ տղայոցն տանիմ, որ եփեն և ուտեն. Իսկ մսագործն ընդ կատակս համարեալ, ետ նմա լիտր մի միս և ասաց, թէ իմ հօրն պատարագ արա: Եւ երիցուն ընդ արդարս համարեալ եհարց զնա, թէ քոյ հօր

անարժան Պետրոս երեցս յոյժ աշխատեցայ յայսմ տալիս, որ գրեցի յայրի ասեկիս, քաղաքս շատ էր աղքատ: Ինձ կարծիով «յայրի ասեկիս» շատ կիլիկի յատուկ անուն չհամարել եւ հասկանալ ոչ քի Ասեկի այր, ֆաւրանձաւ, այլ «այրի» այրիացած ասեկս կամ ասեկիս, այսինքն այրի ժանանակս երբ իրիցիկը վախճանուած էր»: Խոռոմաւիցին շատ հօր չէ ուղղագրութեան մեջ եւ գրում է «յուսումնայութեամբ» սուղմաստ, ընդրերձումն—ընթերցումն, քաղաքաւաւ—քաղաւաքաւաւ, եւլն եւլն, ուստի եւ կարող էր գրել «յայրի» —այրի, կամ իբրեւ նախդիրով՝ յայրի ասեկիս:

անունն ինչ է. և մնագործն ասաց, թէ իմ
 հօր անունն Մկսար է, զոր ոմանք սատուրի
 10 կոճ ասեն. և երթեալ երիցուն ի տուն իւր
 և տարաւ զմիսն տղայոցն. և գնացեալ շի-
 նեաց զպատարագն և յիշեաց զՄկսարն յա-
 նուանէ ի պատարագն և ի յաղգմանէն աս-
 տուծոյ մնագործի կոճն արմատացաւ և ա-
 15 մենայն առաստաղն խանութին պատառեալ
 բարձրացաւ. Իսկ խանութպանն զարհու-
 րեալ գնաց անկաւ յոտս քահանային, թէ
 զո՞վ յիշեցեր ի պատարագն. և նա ասէ.
 զՄկսար անունն, զոր դու ասացեր, թէ իմ
 20 հօր անունն Մկսար է. Իսկ նորա զայս ան-
 սեալ աղաչեաց կրկին պատարագել և իսկա-
 պէս զհայրն իւր յիշել:

Յուշանէ առակս, թէ մի խաբիք. զի
 զօրութիւնն աստուծոյ ոչ արհամարհի և ոչ
 25 տկարանայ, այլ յամենայնի զօրաւոր և սքան-
 չելագործ է աստուած (II հատ. էջ 245) *:

Առակիս ռուսերէն թարգմանութիւնը
 տալիս է Մառը (I հատ. էջ 218, § 238)
 փոքր ինչ տատամսութիւններով: Դժուարու-
 թիւն պատճառողը սատուրի կոճ=մկսար
 բառերն են: Թէ սատուրը (այժմեան հնչմամբ՝
 սաթըր) միս ծեծելու մեծ դանակն է և կո-

* Ընթերցողածնէի տարբերութիւնը չեմ նշանա-
 կում, այդ մասին դիմել Մառի հրատարակութեանը: Ձե-
 ոագրերից հնագոյնը B-ն է, գրուած 1628 թուին, միւս-
 անքը 17-դ դարու երկրորդ կիսիցն են:

ճը այն կոճղը, որի վրայ ծեծում են միսը,
 այդ յայտնի է Մառին: Այսուամենայնիւ նա
 կոճը թարգմանում է կոթ, այնպէս որ թարգ-
 մանութեան մէջ կացնի (դանակի) կոթն է ար-
 մատներ արձակում, բուսնում, բարձրանում
 և խանութի առաստաղը ծակում մինչդեռ իս-
 կապէս արմատներ է արձակում մսի կոճղը =
 կոճը, ինչպէս այդ երևում է նաև սոյն պատ-
 մութեան երկրորդ՝ աւելի ընդարձակ՝ վա-
 րիանտից, որ տալիս ենք մենք ներքևում:
 Այս փոքրիկ նկատողութիւնից յետոյ անց-
 նինք մեր բացատրութեանը:

Պաւլիկեան քրիստոնէութիւնը շատ հին
 է Հայաստանում. նոյն իսկ Գրիգոր Լուսա-
 ւորչից առաջ ժամանակով: Մասնաւորապէս
 հարաւային Հայաստանը հարուստ էր այս
 «բողոքական» աղանդաւորներով, որոնք մեր
 ամբողջ պատմութեան ընթացքում մինչև
 մեր օրերը չղաղարեցան դոյութիւն ունենա-
 լուց, չնայելով հալածանքների ամբողջ խըս-
 տութեանը: Միայն մեր դարում նրանց վեր-
 ջին հետքերը ձուլուեցան եւրոպական քարո-
 զիչների ջանքերով նոր կազմակերպուող «հայ
 աւետարանական եկեղեցու» հետ *:

* Իմ մի քանի տղ մկստողութիւնս Պաւլիկեան ա-
 ղանդի ուսումնասիրութեան կարեւորութեան մասին ան-

Հազար Փարպեցու թուղթը, Վրթանէս Բերթողը, Օձնեցին, Անանիա Մոկացին, Անանիա և Գրիգոր Նարեկացիները, Մազիսարոսը, Հաստիվերտցին, Պօղոս Տարոնեցին և ուրիշները թէև միակողմանի, բայց հարուստ տեղեկութիւններ են հասցրել մեզ այդ ականդի մասին: Բանարի Ճշմարտութեանը թէև իւր միջանի մասերով նոր, իսկ ամբողջութեամբը՝ չնորոգուած, թերի և ազէտ գրիչների ձեռքով ռամկացած բնագիր է ներկայացնում, բայց անշուշտ ունի հնութեան մեծ հետքեր և դեռ միակ վաւերացումը թէ հայ պաղիկեան գրականութիւնից մեզ հասած: Պաղիկեան վարդապետութիւնը, ինչպէս յայտնի է, ի թիւս այլոց, չէր ընդունում աստուա-

նեհեանքի չափանիւն և առիթ եղան ընդարձակ հետազոտութեան: Տես մասնաւորապէս Կոնիքի վերջին աշխատքիւնը, որի մէջ բացի հնդկական եկեղեցական մանրամասն ուսումնասիրութիւնից հրատարակուց նաեւ «Ճշմարտութեան Բանարը» հայ բնագիր իմ ընդօրինակութեամբ և Կոնիքի անգղերէն քարտեզութեամբ և նոյն նիւթին վերաբերող յանդիմաններով. Fr. C. Conybeare, The Key of truth, a manual of the Paulician church of Armenia. The armenian text edited and translated with illustrative documents and introduction. Oxford, Clarendon Press 1898. CXC, I+201, 80. Այս հրատարակութեան մասին տես և P. Wendland-ի քննադատական Byzant. Zeit. 1900, և 197:

Ճաճնի, խաչի, պատկերների պաշտամունքը, սրբերի միջնորդութիւնը, հոգեհանգստեան պատարագ, ուստի և դրա հետ սերտ կապուած հոգու — հացը (= քելիս), մատաղ կամ զոհ անասունների և այլ նմաններ, որոնք հայ ուղղափառ եկեղեցու մէջ ընդունուած և սրբազորւած էին, բայց աւելի մեծ ճոխութիւն և բարգաւաճում էին գտել ռաւիկի դասի կամ «ստորին քրիստոնէութեան» մէջ: Տիրող եկեղեցին ստիպուած էր ոչ միայն հերքել *, հալածել և ջնջել ազանդաւոր

* Այդպիսի հերքումների մէջ ոչ աննշան տեղ են յռնում նաեւ անկերք և զազիր պոծութիւնների շինու պատմութիւններ, որոնք վերագրում էին Թոմարակեցիներին, ինչպէս այդ տեսնում ենք Մազիսարոսի քրդերից: Ասեմք թող հաշտուած կրօններին վիճակուած է եղել այդպիսի գրախօսութեանց նշանակ դառնալ, ինչպէս որ հայ եկեղեցին էլ իւր կողմից մեղադրուել է յոյն և յուստիանական եկեղեցիներից այնպիսի աշխարհաւորական մեջ, ինչպիսին է, օրինակի համար, սուրբ Սարգսի շաւկ պաշտամունքը: Այս թողութիւնը պէտք է վերագրել միջնադարեան եկեղեցական և անհամարժեք ոգուն, իրեն նորոգութիւն դնում ենք այստեղ այդպիսի մի շատ երեւ թայց հետաքրքրական գրութիւն, ուղղուած Թոմարակեցիների դէմ:

(Կարմիրաղեղով հազիւ վերծանելի)

Վասն հերձուածողաց բանք և զբոյցքի
իբրեւ առասպելաբանութիւնք. Գանգի ի մէջ

վարդապետութիւնը և նրա գրուածքները՝
այլ և միւս կողմից գայթակղուած մտքերը շի-
նեղու և ընդունուած հաւատալիքների մէջ
ամրագնդելու համար պիտի դիմէր բացի բե-

միում հայոց գրքի տեսի զայս յառաջակա-
գրեցեալ բանքս, որ զգիրն հայերէն էր և
8 զբանքն հայերէն, վասն այնորիկ և ես այլ
առեալ գրեցի ի մէջ զայս գրքիս իբրև զօրի-
նակ, ըստ զայս ոչ եթէ ճշմարտապէս գի-
տելով և հաւատալով, այլ միայն թէ զկնի
իմոյ եկողացն տեսութիւն լիցի, որ բազում
10 հարցաքննութեամբ հարցանիցեն յամենայն
ազգաց քրիստոնէից և տեսցեն թէ ճշմար-
տապէս եղեալք են զայս բանք և զըոյցքս,
թէ ստայօգ առասպելաբանութիւնք են, Վաս-
նորոյ խնդրեմ ի ձէնջ, զի անմեղադիր լինի-
13 ջիք յինէն, քանզի որպէս տեսի զօրինակն,
նոյնպէս և ես այլ գրեցի, Քանզի ամենայն
ճշմարիտ բանք միայն աստուծոյ է գիտելի,
այլ և կատարեալ իմաստուն փիլիսոփայից և
վարդապետաց հին և նոր Կառնարանաց և
20 հմտագունից: Իսկ որք հաւանեցին՝ զօրինա-
կըն առցեն և ընթերցին, ապա թէ ոչ՝ ան-
ընդունակ լիցի, իբրև առասպելաց առասպելս:

Եւ գիտելի է թէ զինչ են հերձուա-
ծողք և կամ ուստի ընծայեցան, Պատաս-
խանեալ զայս գրեմ, Քանզի սատանայ եհնդ
զթիւնս իւր ի խաւարի որպէս Զեղեսոն ի ձոր
3 զփայտէ կախեալ, նոյն օրինակաւ յղացեալ

րանացի քարոզութիւնից նաև գրաւոր զէն-
քի տեսիլքների, հրաշապատումների, ինչ-
պէս որ պահանջում էր ժամանակի ճաշակը
և քաղաքակրթութեան չափը: Բաւական

ծնաւ սատանայ զխանկարն Վայեն ի ծովն, Եւ
Վայեն յղացեալ ծնաւ զՍիգլ շունն երեք գըլ-
խէն, որ երկու գլխովն որսայր և միւսովն
ուտէր անյագաբար և ոչ կարէր յագենալ:
10 Նոյն օրինակաւ և Մանիքեցիքն, որք կամէին
զքրիստոնեայն մոլորեցուցանել ի ճանապար-
հըն իւրեանց: Եւ ապա Սիկլ շունն յղացաւ
և ծնաւ զՈւշկապարեկն: Թէ զլուխ նորա
13 է որպէս շան, և ականջ նորա որպէս իշոյ,
և կնճոյթ նորա որպէս արագոյ, և ոտք նո-
րա որպէս փող քրոց, և ի միջացն ի խոնարհ
որպէս կին պատշաճաւոր, լի գործովք անօ-
րէնութեամբ, թեաւոր, քաղցրաձայն, և յոր-
20 ժամ ձայնէ ի ծովուն և զնէ զբերանն իւր
ի թեւամէջն, այնչափ ձայնէ, զի յորժամ
լսեն նաւաւարքն զձայնն, դադարեցուցանեն
զնաւն, որ ի ծովն են, Եւ կանայքն որ ի
ցամաքի են, իբրև լսեն զձայնն զյղութիւնսն
23 ընդ մէջսն անցուցանեն, Իսկ անիծեալ թա-
գաւորացն պարսից՝ Վէնն և Վնուկն, ելեալ
ի յորս և լուան զձայն նորայ և եկին առ
նաւաւարքն և ասեն. «Ո՛վ եղբարք, որսացէք
մեզ զգաղանն զայն, զանուշաձայնն և զզար-
30 մանալին և մեք տամք ձեզ մինչև ցկէս թա-
գաւորութիւնն մեր: Իսկ նաւաւարքն ելեալ

բազմաթիւ են մեր հին մատենագրութեան մէջ այդպիսի տեսիլքներ և հրաշապատումներ, որոնք ուղղուած են՝ առանց անուան յիշատակութեան՝ պաւլիկեան վարդապետու-

մեծաւ ջանիւ ի յորս և բերեալ սատանայի գէգն Ուշկապարիկ, և եհան ընդդէմ նոցա և նոքա առեալ բերին զպիղծ գաղանն առ 33 պիղծ թագաւորացն Պարսից, եւ տեսեալ զարմացան և ցանկացան նմայ և գաղտ ի միմեանց շնացան երկոքինն ընդ Ուշկապարիկն, անիծեալ թագաւորքն, Իսկ անիծեալ յՈւշկապարիկն յղացեալ ի սերմանց անիծեալ թագաւորացն ծնաւ զՊոպոզն մարգ, Իսկ անիծեալ Պոպոզն ծնաւ չարաշունչ և չարաձայն, չարանիւթն և չարագնացն, չարագէմ և չարամիս, զի և գիրք մարգագէմ գաղան անուանեն զնայ, Իսկ Պոպոզն ծնաւ զանիծեալն 43 Մանէս և անիծեալն Մանէս ծնաւ զՄանակ, և անիծեալն Մանեակ ծնաւ զՄանի, եւ անիծեալն Մանի ծնաւ զՍիմոն կախարդն, և անիծեալն Սիմոն ծնաւ զՃանկոտ, և անիծեալն Ճանկոտ ծնաւ զԱշեցին, և անիծեալն 50 Աշեցին ծնաւ զԿաշեցին, և անիծեալն Կաշեցին ծնաւ զԹոնարկեցին, և անիծեալն Թոնարկեցին ծնաւ զՊոլիկեանն, և անիծեալն (զ)Պոլիկեանն ծնաւ զՊարտեպաշտն, և անիծեալն Պարտեպաշտն ծընաւ զԱրեապաշտն, և անիծեալն Արեապաշտն ծնաւ զՄանէսն, և անիծեալ Մանէսն ծնաւ զԲերքաջն, և անիծեալ Բեր-

թեան դէմ, ըստ մինչև այժմս չեն հասկացուել և չեն զնահատուել ինչպէս որ հարկն է, մինչդեռ մեծ նշանակութիւն ունին ոչ միայն կ'օնական-պատմական տեսակետով, այլ

քաջն ծնաւ զՄաղքոզն, և անիծեալ Մաղքոզն ծնաւ զՓառքոզն: Սոքա ամենեքեանն 60 զգործ սատանայի ունէին և զծնունդն նոցա, զի սոքա ոչ ծառայեն Աստուծոյ կենդանոյն և անհասին, անճառելոյն և անպատմին, այլ սատանայի, և պաշտելիք նոցա զոր պաշտեն, նշովեալ եղիցին յամենասուրբ Երրորդութե- 63 նէն և ի մի Աստուածութենէն: Ամէն, և եղիցի, և եղիցի *.

Դարձեալ՝ Ժողովն որ եղև ի Հոռոմ յաղագս Սիմոնի կախարդին. քանզի ասէր

* Այս արարիմակ ծննդաբանութեան մեջ՝ Պոպոզն երեւի առնուած է պեպոզագիների աղանդի անունից, Աշեցի, Կաշեցի, Թոնարկեցի, Պոլիկեան, Պարտեպաշտների աղանդի գանազան անուանակոչութիւններն են: Արեապաշտ, Պարտեպաշտ՝ Արեւորդիների մասին է ասուած, որոնց մէջ կար բարդ ու պաշտամունք: Աւելի հետաքրքիր էն ձանկոտ, Բերքաջ, Մաղքոզ, Փառքոզ անունները, որոնց բացատրութիւնը կարելի չիմի գտնել բերեալ ախրաբան գրութեան մէջ: Բարձր Հայքից եկած գաղթականներին մէջ միմեկը այսօր էլ պահուած է երկու դիւանաբանական տեսակէտով: Բարձր Հայքից եկած գաղթականներին՝ «չար յոյիսնոս» եւ արեւելի յաւանք գործածուած «սասանայ պոլիկ»: Չար-յոյիսնոսը Յոյիսնոս Ուրացոյի յիշատակն է, իսկ սասանայ-պոլիկը՝ պարսկականների:

նաև թանկագին են մեր քաղաքակրթութեան պատմութեան համար: Այդպիսի տեսիլքներին է օրինակի համար, «սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտ» *

Սիմոն զանձնէ իւր, թէ Ես եմ որդի աստուծոյ, որ խաչեցայ և թաղեցայ և յարեայ, և ապա ասէ պեղծն ցժողովն, որք կային ոգիք իրրև երկոտասան բարձր, որ է ՃԻՒՒ, թէ շինիցէք ինձ աշտարակ բարձր, որ ելանեմ առ հայր, և շինեցին աշտարակ բարձր մինչև

* Այդպիսի տեսողութիւն չպէ՛տէ խաբուիլ: Շատերն են համարում՝ սուսնց աշոյ շինելու՝ Մեսրոպայ և Սահակայ աշակերտ: Յայտնի է որ գրոյցները ժամանակագրութիւն չունին: Շատ ժամանակ չէ անցիլ, որ քարգմանչաց աշակերտ եր համարում և թովմայ Արծրունին: Թարգմանչաց աշակերտ է երկ Յայտնաւորին ևայնիմ, Ժ.Ժ.Ա. երոյրդ դարում ապրող Սեփանոս Տարօնեցի, մականունանալն Ասողիկ, ինչ սեպտեմբ. 17, «Յիշատակ սրբոց Թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ և աշակերտացն ևորս... որք էին երեւելիք և գլխաւորք յաշակերտաց ևորս աշտիկ. Սուրբն Յովսէփ և սուրբն Ղեւոնդ երեք, որք ի Պարսս վկայեցին, սուրբն Եղիշէ վարդապետ և Մովսէս Խորենացի և եղբայրն Մովսէսի Մամբրէ վերծաւոյ, և Եզնակ կողբացի և Սեփանոս Ասողիկ, Խոսրով և Ղազար պատմագիր, Արձան և Կորիւն և Դաւիթ անշաղք փիլիսոփայ, ընդ որս և այլք քաղունք»: Կամ փետր. 19, Մեսրոպայ վարդուն. «Եւ յեւ փոխման սրբոյն եկին աշակերտսն ևորս յԱրեւայ ճոխացեալ և փարքամալ եւալ ուսմամբ. Մովսէս ինքնող և Դաւիթ անշաղք փի-

հոգեւոյն յաշիկ վարդապետին: Այս սքանչելի յաշիկ վարդապետը շրջուն քարոզիչ էր: Աստուածայայտնութեան տօնին հանդիպեց Ակոռի գիւղը Մասեաց-Ոսթուն, այժմ Կոր-

75 ցյօդս, և առեալ զնա խաւարային դիւանց և ելեալ ընդ աշտարակն աներեւոյթք եղեն: Եւ ժողովուրդքն զկնի նորա աղաղակէին և ասէին, զի ահա Սիմոն, որդին Աստուծոյ, վերացաւ յերկինս: Յայնժամ Պետրոսի և Պօղոսի կացեալ յաղօթս յատենի և ասէին, զի ահա այսպէս աշխարհս ամենայն զնաց զկնի նորա, ժողովութեանն Սիմոնի կախարդի: Արդ եկայք յաղօթս արասցուք, եւ եղեալ ծունդր կացին յաղօթս մինչև յինն ժամն, 80 և յայնժամ խաչ հանեցին ընդդէմ նորա, և ասեն ընդ խաւարային իշխանան և ընդ գոր-

շխտիայն, Մամբրէ վերծանողն և Եղիշէ պատմագիրն, Ղազար Փարպեցի և Եզնակ և Ասողիկ և այլք ուսմեք: Տես և Տաշեան ցուցակ է 60, 94, 344, եւն: Մեր հին դասըներ յարգելի Ս. Մախաւեան իւր նոր ուսումնասիրութեան մէջ, (Սերեքոսի Պատմութիւնը և Մ. Խորենացի, Թիֆլիս, 1899) ընդունում է երկու Սեփանոս Տարօնեցիներ, առաջինը աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ (էջ 55), իսկ երկրորդը Ժ.Ա. դարում՝ Ասողիկ (էջ 59): Բայց մեր մէջ քերած հաստատելիք ակներեւ է, որ միջնադարեան գրողների համար մի Ասողիկ կայ միայն և այն պատմագիր Սեփ. Տարօնեցի է: «աշակերտ Սահակայ և Մեսրոպայ»: Բայց Խորենացու խնդրին մեծ դեռ վերադառնալու առիթ կունենանք:

ծանուած, իսկ երբեմն համբաւաւոր իւր այ-
գիներով: Գիշերը տեսիլք տեսաւ, ահա կեն-
դանացի են մեռածները, փառաւոր և պա-
տուական մարդիկ, և բա միւս են մի մեծ և

ծողսն անօրէնութեան. Ոչ ունիք իշխանու-
թիւն այլ բառնալ զգայ և տանել ի վեր, և
առ ժամայն դէքն թողին զպիղծն Սիմոն և
90 ընկեցին ի վայր, և պատառեցաւ ի չորս մա-
սըն, և ել ի փորոյն նորա վիշապ մի զազա-
ւի, և վեց դէք ելին ի նմանէ զկնի վիշապին,
որոց անուանքն են այսոքիկ. Գաթրոն, Զուրն-
չան, Զսուրբ, Զորին, Զսուրգն, Էիդարն:
95 Սոքա աշակերտք էին անիծելոյն Սիմոնի և
կարապետ նեոինն պղծոյ և անիծելոյ: Ապա
ետ բերել անիծեալ կինն Սիմոնի և տայր մա-
տուցել, ի ժամանակի պահելոյ նորա. և
բերեալ ս(ե)ան մի պղնծի և շուն մի սև զե-
100 նոյր ի նմայ, և բերեալ օձ մի զենոյր ի նմայ,
և բերեալ աղաւնի մի զենոյր ի նմայ և բե-
րեալ սերմ արանց և զախտս կանանց և խառ-
նէր ի նոսա, և զայն արարեալ Ճիճոյ անի-
ծեալ Թոնտրկեցիքն և յիւր անիծեալ ժողո-
105 վուրդքն, զփոխածն սատանայի ուտելով գի-
տուն լինէին իբրեւ զսատանայ, և զշան ա-
րիւնն ուտելով տիրասէր լինէին իբրեւ զշուն,
զօձուն արիւնն ուտելով՝ խորագէտ լինէին
իբրեւ զօձ, զաղաւնոյն արիւնն ուտելով միա-
110 միտ լինէին իբրեւ զաղաւնի, զգառին արիւնն
ուտելով՝ խոնարհ և հանդարտ լինէին իբրեւ
զգառն, զսերմն արանց և զախտս կանանց

վայելուչ դարպասում: Նրանց առաջը բարեկի-
սեղան է դրուած, ամեն տեսակ ազնիւ կե-
րակուրներով և ըմպելիքներով: Մեծ և փոքր
ամենքն ուտում են և ըմպում՝ ամեծաւ ու-

ուտելով՝ ոչ ի մօրէ գարշէին և ոչ ի քու-
րոչէ: Այլ անիծեալ լիցին ի Գրիստոսէ Թոնտ-
115 րեկեցիքն ամենայն, որք զանձինս իւրեանց
խաչ և եկեղեցի անուանեն, և յորժամ չար
առաջնորդն իւրեանց սատակել կամի՝ բերեն
կոյս մի գեղեցիկ օղեցուցանել ընդ նմայ, և
ախչիկն թէ արու ձնանի և թէ էգ, իջու-
120 ցանեն զնա ի ջուրն, որպէս թէ միածին որ-
դին եկն ի մկրտութիւն: Դարձեալ՝ հանեն
զնա ի խաչափայտն, բերելով օրինակ խաչե-
լութեանն Գրիստոսի և տան նմայ լեղի և
քացախ մինչև սատակի, և իջուցանեն զնայ
125 ի գերեզման և յետ երից աւուրց յարուցա-
նեն զնայ, ի տեսութիւն ամենայն ժողովրդ-
դեանն: Դարձեալ՝ յետ այսորիկ խորովն զնա
և տան ուտել զկէսն իւրեանց չար առաջնոր-
դին՝ որ նստուցանել կամին և զկէսն զնեն ի
130 բարձրաւանդակ լերինն, և զկէսն զնեն ի յերգս
տանեացն և յորժամ յաղօթս մատուցանեն,
և ասելով այսպէս. Միածին որդի, որ ի վերդ
ես, որորմեաց անձանց Թոնտրեկեցեացն,

Արդ՝ դուք հաւատացեալք ի սուրբ Եր-
135 րորդութեանն, եթէ ասեն անիծեալ Թոնտրե-
կեցիքն՝ եթէ խոստովանիմք զհայր և զորդի
և զսուրբ հոգին, դուք այսպէս ասասցիք նո-
ցա համարձակ ձայնիւ և անդադար բերանով.

բախութեամբ» և «վայելչանում են»: Դրանցից շատերին անձամբ ճանաչում էր Մաչիկ վարդապետը և գիտէր որ մեռել էին: Տեսաւ ահա վայելուչ դարպասից դուրսը ակոռեցի Ղազարին, տխուր և տրտում դէմքով ձեռքը ծնօտին դրած նստել է: Այ մարդ, հարցրեց Մաչիկ վարդապետը, ինչո՞ւ ես դուրսը

Հայրն երկնաւոր, անձառելի և անհասանելի,
140 նդովեսցէ զհայրն Թոնտրկեցեացն: Որդին Միաժին, որոյ յերրորդութիւնն անբաժանելի է՝ նդովեսցէ զորդին Թոնտրկեցեացն: Հոգին ճշմարիտ, որ աղանակերպ իջմամբ վկայեցաւ ի հօրէ ի վերայ որդոյն՝ նդովեսցէ զհօ-
145 գի և զմարմին Թոնտրկեցեացն:

Արդ՝ դուք զգուշ լերուք յաղանդոց նոցա, աստուած փրկէ և ազաւէ զմեզ և զամենայն քրիստոնեայսն, որ անկանիցի ընդ նոցա ի մեղս մեծամեծս, ի ձեռն խոստովա-
150 նութեան և ապաշխարութեան կարող է զերծանել: Իսկ որք մատնին ի ձեռս աղանդոց նոցա և ի պիղծ ճիճուէ նոցա ուտիցէ, թէ և Քրիստոս եկեալ վերստին խաչեսցի, այլ ոչ ևս փրկեսցի մարդն այն, և ոչ զերծանի յաւիտե-
155 նական տանջանացն: Միթէ ողորմածն և մարդասէրն աստուած փրկեսցէ զմեզ և զամենայն հաւատացեալսն անուանն իւրոյ ի չար աղանդոյ Թոնտրկեցեացն և ամենայն հերձուածողացն: Ամէն:

Ձեռ. № 1779 (=Կար. 1737), ԿՂ 178^ա—179^ա,
բռնոր, ոտքիւր, մեռագիր է, 17-դ դարու վերջից:

Ֆնացել, ինչո՞ւ չես ուտում չես ըմպում և չես վայելչանում: Որովհետեւ պատասխանեց Ղազարը, բարի յիշատակ չունիմ միւսների պէս, որոնք վայելում են իրենց յեամնացների տուրքերն ու բարի յիշատակները, իսկ ես անիծում եմ իմ յեամնացներին: Ես Ակոռի գիւղի տանուտէրն էի, անունս Ղազար է, մի Դաւիթ անունով որդի ունիմ, մեռնելիս թողել եմ շէն տուն, լի ամեն բարութեամբ և վեց հազար դեկան (դահեկան) արծաթ, իսկ նա, Դաւիթը, ինձ բնաւ չյիշեց աղքատներին ողորմութիւն և քահանաներին տուրք տալով, այս պատճառով էլ տրխուր և տարակուսած եմ և անիծում եմ որդուս: Այս տեսիլքը տեսաւ Մաչիկ վարդապետը մեռելոցի գիշերը, միւս օրը պատմեց եկեղեցում: Դաւիթն հրապարակաւ խոստովանեց իւր մեղքը, մատաղ կտրեց և մեծ հոգու—հաց սարքեց, «արար բազում զենմունքս խոյոց և զուարակաց, պաշտմամբ և պատարագօք, և կերակրեաց զբազումս զանազան և համեղ խորտիօք և անոյշ ըմպելիօք»: Իսկ Մաչիկ վարդապետն էլ իւր կողմից դարձեալ տեսիլք տեսաւ և ահա տանուտէր Ղազարը խառնուել էր դարպասում նստածների հետ և ուրախ դէմքով գոհանում էր Աստծուց և օրհնում իւր Դաւիթ որդուն:

Այս տեսիլքով ապացուցւում է հոգու հացի անհրաժեշտութիւնը, որին դէմ էին թոնդրակեցիք: Յիշենք, օրինակ, լաստիվերացու պատմածը Հարքայ Յակոբոս եպիսկոպոսի մասին, որ ուսուցանում էր ի միջի այլոց՝ «Թէ որ ինքն իւրով անձամբն որով մեղաւն և նովիմք չապաշխարեաց, նմա ոչ յիշատակք օգնեն և ոչ պատարագք» և իւր համախոհների հետ ծաղրում էր հոգու հացի մատաղը ասելով. «Այ տառապեալ չորքոտանի, թող թէ նա (=հանգուցեալը) զիւր ժամանակն մեղս արար և մեռաւ, դու զի՞նչ մեղար որ ընդ նմա մեռանիս» (Գլ. ԴԲ): Հարկաւ չէ կարելի պնդել, որ հոգեւոր Մաշիկը և թոնդրական Յակոբոս եպիսկոպոսը ժամանակակիցներ են, բայց անտարակուսելի է, որ երկուսը հակառակորդներ են իրենց քարոզութեամբ, համոզմունքներով և գաղափարներով:

Ընդ տայսպիսի մի հակապաշտօնական հատուած է քահանայի և մսաբործի առակը, որի բարոյականն այն է, որ հոգեհանգստեան պատարագը ոչ միայն չահաւոր է հանգուցելոյ համար, այլ եթէ նոյն իսկ այդ հանգուցեալը մի մսի կոճ լինի՝ կարմատանայ և ձիւղեր կարձակէ:

Այդ պատմութեան ընդարձակն ունինք

իրրե հրաշագործութիւն Տէր Յուսկայ որդի Ստեփանոսի:

Տէր Յուսկայ որդի Ստեփանոսը մի պատմական անձնաւորութիւն է, մաքրակենցաղ, սուրբ, ճշնազգեսայ կրօնաւոր և միանգամայն ժամանակակից՝ առակաների նախհեղինակ Վարդան Այգեկցուն: Եայսմաւուրքները յունուարի 3-ին ունին այս Ստեփանոսի շատ գեղեցիկ վարքը: Տէր Յուսկի քահանան Տոսքաւառի Արտամէտ գիւղիցն էր: Հայոց 673 (=փրկչական 1224) թուին Թաթարների արշաւանքի ժամանակ զերւում է Տէր Յուսկան կինը և Թաւրիզում վաճառւում է մի բողաւազ տիկնոջ: Գերող Թաթարը ճանապարհին հիւանդ լինելով՝ իրիցկինն ազատ է մնում խառնակութիւնից: Նոյնպէս ազատւում է և բողանոցում՝ փոխարէնը «կերպաս նկարելով» այսինքն է «ապրեշում բանելով»: Տէր Յուսկը, մուրացիկի շորեր հագած, Թաւրիզում գտնում է կնոջը: Բողաւազ տիկինը, որի անունն էր Բիրի, ոչ միայն ձրի ազատ է թողնում իրիցկեանը՝ այլ և քահանային տալիս է 500 դեկան, ասելով՝ Աստուած քեզ որդի է տալու և այն քահանայ է լինելու, խնդրում եմ քեզնից, որ քորդուդ առաջին պատարագը ինձ տաս, իմ մեղքերի քաւութեան համար: Տէր Յուսկը

խոստանում է և վերադառնում է կնոջ հետ Արտամէտ: Ծնում է «ամբիժ աղաւնի» Ստեփանոսը, կրթւում և վարժւում աստուածպաշտութեան մէջ: Սուրբ պարկեշտ, համբերող, Թուսումնասէր և լուսկեաց, այլև աղքատասէր և հլու: Հասնելով արբունքը, ջրթափելով, սկսում է տան գործեր կատարել: Մի օր գրաստին բարձած խորգով ցորեն է տանում Անգղ գիւղի ջաղայքը աղալու: Այդ տարին հացի աղութիւն էր և աղքատները սաստիկ տառապում էին: Ստեփանոսը կուց կուց բաժանում է բոլոր ցորենն աղքատներին, խուրջինը փնում է դատարկ: Հօրից երկիւղ կրելով՝ ծածուկ լըցնում է խորքը մանր աւազով և գերմակ մոխրով և վերադառնալով Արտամէտ, գրաստըն այդ բեռով անում է բակը, իսկ ինքը փախչում է Բերկրի: Տէր Յուսիկը ցած է առնում միամտութեամբ բեռը իշուց, իրիցկինն այդ հրաշալի ալիւրից հաց է թխում բայց Ստեփանոսը չկայ: Մորմոքելով երկար որոնում են կորած Ստեփանոսին, միւս օրն այդ նպատակով Հայրը գնում է Ոստան, իսկ մայրը Վան, բայց դատարկաձեռն վերադառնում են: Այսպէս տասն օր անմխիթար տրամութեամբ անցնելուց յետոյ տեղեկանում են որ Ստեփանոսը գնացել է Բերկրի:

Հայրը գնում է և դանում է որդուն Արգելան վանքում և միմեանց պատմում են բոլոր անցած գնացածը: Բուրձի մոխրի հրաշալի ալիւր դառնալը իմացւում է: Մայրն էլ է գալիս Ստեփանոսին տեսութեան, որովհետև վերջինս հրաժարւում է Արգելանից դուրս գալ, ուր և ճգնելով արեղայ է դառնում: Առաջին պատարագին յիշում է բողաւագ Բիրի տիկնոջը և ահա ահեղ տեսիլք է տեսնում: Երեւում է նրան արեան ծով*, Բիրին մէջը, իսկ ինքը ծովի եզերքը: Պատարադի աղօթքները կարդալիս՝ հեղհեղ է դուրս է գալիս Բիրին ափ արեան ծովից՝ անաղտ և արիւնից մաքուր: Պատարագն երկարում է երկու պատարագի չափ և Տէր Ստեփանոսը հրաժարւում է այլևս պատարագ անելուց, ասելով որ չեմ կարող դիմանալ արեան ծովին: «Այլ այն միայն պատարագաւն եկաց, ասելով թէ Արեան ծովին ոչ եմ կարող ընդդէմ կալ: Ամբողջ կեանքը փնտրելով Արգելանում, եղաւ ճշմարտութեան վարդապետ և երկար ապրելով** առաքինի վարքով և վախճանուեց:

* Հմեկեղ. Վարդպատարիկ արեան ծովի տեսիլը Հայոսեանց Խաչի Պատմութեան մէջ:

** Աւգերեանը, չգիտեմ ինչ աղբիւրից առնելով:

Տէր Թուսկայ որդի Ստեփանոսի այս մեր համառօտած վարքն ունին բոլոր Եայսմաւորքները թէ ձեռագիր (մեր մատենադարանում 30-ից աւելի) և թէ տպագիր: Սակայն երրորդ՝ այն է վերջին տպագիրը (Կ. Պօլսում 1834 թուին) թիւրիմացութեամբ միայն համարւում է ընտրելագոյնը: Երև թէ լինելով Տէր Խորայէլի հին և ընտիր օրինակից, մինչդեռ բոլորովին նոր խմբագրութիւն է Փէշամալձեանի գրչից: Ուստի և այդ հրատարակութիւնը բնագրական տեսակէտից զուրկ է որևէ նշանակութիւնից: Արդէն հրատարակիչներն յառաջաբանում խոստովանում են, որ սրբագրել են. «Մեք յընթացս սրբագրութեան այսր մատենի կամակար մտօք զհետ զնացաք այնմ հնագոյն և ընտրելագոյն օրինակի Եայսմաւորացն Կիլիկիոյ, անփոփոխ պահելով զգոյացութիւնն պատմական...» գրքի ճակատումն էլ կայ հետեւեալը. «կամօք և հաւանութեամբ Ազ-

Ստեփանոսի մահը դնում ե «յամի իբր 1251—2», միևնույն տարի ծնունդ 1224-ից յետոյ՝ հազիւ 25 տարեկան կիկեր 1250 թուին, որ չէ նշանակում երկար ապրել: Ստեփանոսի մահը հաշմանակաւարտ ճեղի ունեցող 13-դ դարու վերջերում (սեւ Աւգ. Լիակ. Վարդ. Սրբ. հաս. ժր. 354):

գային Ժողովոյ նորոգ սրբագրեալ և զգուշաւոր տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեալ: Թէ որչափ անփոփոխ է պահուել նոյն իսկ «պատմական գոյացութիւնը» այդ կարելի է դատել, օրինակ, մեր այս Ստեփանոսի վարքից: Այդ երրորդ հրատարակութեան մէջ գուրս է ձգուած թաթարաց արշաւանքի թուականը, Թաւրիզի անառականոցը դարձել է ամիրայի տուն, բողաւագ Բիրին՝ պատուաւոր ամիրայի կին. «և տարեալ [զիրից-կինն] ի Դաւրէժ վաճառեցին ամիրայի ումեմն այլազգեաց, և զի տիկին ամիրային՝ Բիրին անուն՝ քրիստոնեայ էր հաւատով, յանդորրու կալաւ զնա և ին» Դրուածքի իմաստն էլ խեղաթիւրուել է և արեան ծովի տեսիլքն անհասկանալի է դարձել, քանի որ յայտնի չէ Բիրի տիկնոջ անբարոյական արհեստը և մեղքերի ծանրութիւնը: Սրբագրողների բարեպաշտական նպատակն է եղել անշուշտ՝ լոկ միայն մեծ ժամուց տալով, առանց զղջալու, առանց չար գործից հեռանալու, պատարագի անձնական սրբութեամբ միայն արդարանալու անհիշեթութիւնը մէջ տեղից վերցնել: Որովհետև իսկապէս վարքի մէջ չէ էլ ասուած, որ Բիրին 500 դահեկան ժամուց տալով և գերի կինը ձրի արձակելով ետ կեցաւ իւր վատթար զբաղմունքից և կամ թէ զղջաց:

այլ շեշտուած են միայն պատարագչի բարեմասնութիւնները: *

Բաղմատիւ ձեռագիր Յայսմաուլըքներէց միայն մի երկուսը Ստեփանոսի վարքից յետոյ անմիջապէս աւելացնում են մեզ հետաքրքրող կոճիկի հրաշքը, որ մի ընդարձակ խմբագրութիւն է վերեն առաջ բերուած առակի: Այս հրաշապատումը վարքի հեղինակինը չբացէտք է լինի իմ կարծիքով, որովհետեւ վարքումն ասուած է, որ Ստեփանոսը արեան ծովի տեսիլքից յետոյ այլեւ բնաւ հրաժարուեց պատարագ անելուց, մինչդեռ կոճիկի պատմութեան մէջ նորից է պատարագ մատուցանում: Ահա այդ հրաշապատումը.

* Տպագիր Յայսմաուլըքների մասին տես Զարթ-Մասեմագիստրիւն 446, այլեւ ընդհանրապէս Յայսմաուլըքների մասին Աւգ. Լիակ. Վ. Ս. հաս. ԺԱ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԻՒՍ ՍԲԱՆՁԵԼԵԱՅՆ ԵՂԵԱԼ Ի ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷՆ Ի ՅԱՌՆԷՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՏԷՐ ՅՈՒՍԿԱՅ ՈՐԴԻՈՅՆ: *

Եւ եղև ի վրդովման ժամանակաց և յասպատակմանէ հինից այլազգեաց, ելանել սուրբ վարդապետին յերկրէն Տարբերունոյ ի սուրբ մենաստանէն Արգիլանայ և գնալ ի լեառն
5 որ կոչի Խաչըլուխ, և անդ առանձնանալ ի սուրբ անապատին, որ կոչի Էրէրնավանք: Եւ անդ կատարէր զաստուածահաճոյ վարս իւր. Եւ քանզի ոչ լժաքչի քաղաք որ ի վերայ լերին կայցէ. այլ ելանէր համբաւ ճգնողական վարուց նորա ընդ ամենայն շրջակայ գաւառսն: Եւ զային առ նա ամենայն ախտա-
10 ժետք և ցաւագնեալք, և ըստ հաւատոց իւրեանց գտանէին զրժշկութիւն հոգւոց և մարմնոց, Եւ այնքան տարածեցաւ համբաւ
15 սքանչելագործութեան նորա, մինչ զի այլազ-

* Այս հրաւարակութիւնն տնոմ եւնի երկու Յայսմաուլըք՝ Ամեր մասեմագիստրիւն № 1847, 1, գրուած 1860 թուից յետոյ, Բ=մի այլ տեքստական Յայսմաուլըք 1665 թուից յետոյ գրուած, որ դեռ չէ մտնի Մասեմագիստրիւն ցանկը եւ գտնուում է Խաչիկ վարդապետի մօտ: Բ=ն ունի այսպիսի վերեւագիր՝ «Պատմութիւն եւ միւս այլ սխալներու եղեւ ի սուրբ վարդապետին եւ յառնէն Աստուծոյ Տէր Յովսէփ որդոյն»: Տարբեր ընթերցումներն են. տող 1 Բ ի վրդովմանց 2 Ա հենից Բ այլազգաց 3 Ա յերկրին 6 Բ յաւապատին . . Էրէրնայ վանք 7 Բ զաստուածահաճ 10 Բ շրջակայ 12 Բ հաւատոցն 13 Բ հոգոց

գիւր և մահամեղեք ևս լուեալ զարմանա-
յին. Եւ ոմանք ի նոցանէ հայհոյէին, սուտ և
խաբերայութիւն կարծէին. Եւ մի ոմն յա-
նաւորինացն, ի բերդէն Ամկոյ, արուեստիւ մսա-
20 գործ, կամեցաւ փորձել զսուրբն Աստուծոյ.
Եւ ելեալ գնաց առ սուրբ վարդապետն յանա-
պատն Էրէրնոյ, քրիստոնեայ անուանելով
զինքն, Եւ ասէր ի մօր իւրում, եթէ հոգեւոր
բժշկութիւն և օգուտ ոչ կարեմ իմանալ և
25 տեսանել, այլ կամիմ մարմնական ինչ կերպիւ
փորձել զսքանչելեաց համբաւ քրիստոնէից.
Եւ գնէր ի միտս իւր զկոճն զոր գործէր միսն
ի վերայ, հայր իւր անուանեաց. և ասէր,
եթէ ի կոճս այս երեւի սքանչելիք, ապա գի-
30 տացից եթէ ճշմարիտ է հաւատն քրիստո-
նէից, և համբաւ սքանչելեացն Քրիստոսի.
Եւ հասեալ առ սուրբ վարդապետն, և իրրե
զքրիստոնեայ երկրպագութիւն մատուցանէր,
և հայցէր ողորմութիւն ի նմանէ և բաժին
35 յաղաւթից նորա. Եւ տայր մարմնական ինչ
պարգևս եկեղեցւոյն և վարդապետին. Եւ
ասէր քծնելով և կեղծաւորութեամբ, աղա-
շեմ յիշել զհայրն իմ յաղաւթս քո ի ժամ
սուրբ պատարագին, Եւ վարդապետն ասէր.
40 զինչ է անուն հաւր քո, Եւ նա ասէր ըստ

16 Բ լուեալ 17 Բ եւ սուր 19 Ա յանօրինացն Բ
արուեստի 22 Բ անուանելով 26 Ա չի փորձել Բ զսան-
չելեաց. . քրիստոնէիցս 27 Բ զմիսն 28 Բ անուանեաց
30 Բ քե 33 Բ զքրիստոնեա 34 Բ ի նմանէ. բաժին
35 Ա յաղօրից 37—38 Բ յիշել աղաւթս 39 Բ եւ
սուրբն. սուր 40 Ա հոր

առաջին մտածմանն, Կոճիկ է անուն հաւր
իմոյ հայր սուրբ վարդապետ. Եւ յայն գի-
շերն, զի էր կիրակի և տաւն տէրունի, յա-
ռանձնական աղաւթսն զոր մատուցանէր առ
45 Աստուած, յիշէր և հայցէր ողորմութիւն և
պայծառութիւն Կոճիկն: Եւ ի վաղիւն ելեալ
մագործն երթայր ի տուն իւր, Եւ իրրե
եհաս, ընթացեալ ի խանութն յորում էր
կոճն, տեսանել թէ իցէ նշան ինչ եղեալ,
50 Եւ այն ինչ մերձ եղեալ խանութին, բու-
րեաց ի քիմս նորա անուշահոտութիւն. Եւ
բացեալ զգուռն խանութին, կտես զկոճն զի
կանաչացեալ էր և ազգի ազգի տերևս ու-
ղէշս արձակեալ, զոր ոչ էր տեսեալ ակն
55 մարդոյ յաշխարհիս յայսմիկ, Եւ հոգեւոց
հանեալ, անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց,
երանի տայր քրիստոնէիցն և իւրեանց հա-
ւատին: Եւ ապա տեսեալ ընտանեացն և
բնակչաց տեղւոյն զմեծ և զարմանալի սքան-
չելիսն, երկրայեցան ի հաւատոցն իւրեանց:
Եւ բազումք դարձան ի քրիստոնէութիւն.
Եւ եղեալ մագործն զկոճն ի գլուխն իւր
այնպիսի շքեղութեամբ սաղարթաւորեալ և
ամենայն ընտանեաւքն ընթացեալ առ սուրբ
65 վարդապետն, և անկեալ յոտս նորա, և հայ-
ցէր թողութիւն և ներողութիւն. Եւ ապա

41 Ա Բ մտածմանն 41 Բ հաւրն Ա հոր 43 Ա եւ
46 Բ Կոճիկն 51 Բ անուշահոտութիւնն որ եւ զմայրեցաւ
անուշահոտութեամբ 53 Բ կանխեալ 54 Բ որ
55 Բ եւ ապա յոգոց 59 Բ տեղոյն. . զգարմանա-
լի 60 Բ ի հաւատն 62 Բ չի և 64 Ա ընտանեոցն

խնդրեալ զքրիստոսական կնիքն և զմկրտութիւնն, եւ մկրտեաց սուրբ վարդապետն զնա ամենայն ընտանեաւքն, եւ եղև ուրախութիւն 70 ամենայն քրիստոնէիցն և ամենայն տեսողացն զնա, և փառս տային Աստուծոյ: Եւ եղև խաղաղանալ երկրին Տարբերունոյ, դարձեալ զնաց սուրբ վարդապետն ի յառաջին բնակութիւնն իւր ի սուրբ ուխտն որ կոչի Արգելան: Եւ յերկարեալ բազում աւուրս բարի և առաքինասէր վարուք ի հաճոյս կամացն Աստուծոյ: Եւ հանգեաւ խաղաղական մահուամբ ի Քրիստոս: Եւ եղաւ նշխարք սորա ընդ հովանեաւ ամենասուրբ Աստուածածնին 80 և սուրբ Վարդապետին ի վանս իւր Արգելան, հանգէպ Բերկրոյ, յարեմտից կուսէ արքայանիստ քաղաքին: Որ և առնէ գերեզման սորա բազում բժշկութիւն ամենայն ցաւոց, ևս առաւել կատաղեալ շանց, և ամենայն գաղանաց որք խածատեն զմարդիկք: որք յուսով և հաւատով դիմեն և գան ի հեռաւոր և ի մաւտակայ աշխարհաց ի տապան սորա և առնուն բժշկութիւն հոգւոց և մարմնոց ճըշմարտապէս:

68-69 Բ Մկրտեաց զնա ամենայն ընտանեալն սուրբ վարդապետն 69 Բ ուրախութիւն մեծ 72 Բ խաղաղութիւն 73-75 Բ զնաց յառաջին բնակութիւնն իւր Արգելան 80 Բ ի վանս Արգելան 85 Ա խալժասեն 87 Բ մահուան և մահակայ 87 Բ չի և 88 Բ գրեզկութիւն հոգոց

Բ ձեռագրի ընթերցումներէ բաղդաստութիւնն արին ըստ իմ խնդրանաց պ. պ. Հր. Աճառեան և Զ. Մանանդեան:

Մեր մատենադարանի № 603, 40 Ժողովածուն, նոտր, թուղթ, անթուական, էջ 15^ա—16^բ ունի սոյն այս պատմութիւնը փոքր ինչ տարբեր խմբագրութեամբ. «Պատմութիւն Կոնստնտնուպոլսի—Պատմիմ ձեզ միւս այլ սքանչելիս և ինչ: Փոքրիկ պակասներով, աւելի ռամկարան՝ լեզուով և ուղղագրութեամբ (համբօ, կամեցօ=համբաւ, կամեցաւ, և ինչ), վերջումն էլ թերի է մնում ի խաղաղանալ երկրին» բառերի վրայ: Միակ ուշագրաւն այն է այս ձեռագրում, որ յիշատակութիւն չկայ Ստ. Տէր. Երուսկան որդու մասին և մտկոճք դարձել է վերնագրում՝ Կոնստնտնուպոլսի:

Տէր Երուսկան որդին իւր ձգնաւորական մեծ համբաւով, իւր հրաշագործութիւններով շատ ժողովրդական էր: Նրա վարքն երգւում էր գանձարաններում, նրա մասին գրւում էին ներբողներ, նրա ձեռքով շինուած խաչը և նրա գերեզմանը ուխտատեղի էին: Գ. Յ. ի № 47 գանձարանը, գրուած Կաֆայում հայոց ՌԺ. 2 (=1607) թուին, էջ 369^ա ունի մի այդպիսի գանձ. «Ոտանաւորս Երուսկան վարդապետն է ասացեալ ի վերայ Երուսկանն որդոյն Ստեփաննոս քահանային—Եկայք պատմիմ ձեզ սքանչելի լըզվարք սըրբոյն»

Ստեփանոսի | որ | ի գեղջէն Արտամէտի | որդի Յուսկի քահանայի ...»։ Այդ մեզ յայտնի՝ սրբի վարքն է ոտանաւոր, առանց կոճիկի հրաշքին։

Մի ուրիշ՝ մինչև այժմ անծանօթ մնացած՝ գրող, Աշխարհի—երէց Յովհաննէս, ամուսնացեալ քահանայ, երեք ներբողեան ունի, մէկը Աստուածածնայ, միւսը Արգելանայ սուրբ Նշանին, որ կազմուած էր Յուսկայ որդու ձեռքով և երրորդը իրան՝ Յուսկայ որդուն նուիրուած։ Այս ներբողեանները գտնուում են մեր հիմնական մատենադարանի № 628, 65 անթուական, թուղթ, բոլորգիր ձեռագրում։ Այս ձեռագրի բովանդակութիւնն է. էջ 1^ա—253^բ Պօղոս Տարօնեցու յայտնի վիճաբանական գրութիւնը, առանց անուան հեղինակի, սկզբից թերատ։ Էջ 255 աշխարհի—երէց Յովհաննիսի ներբողեանը սուրբ Աստուածածնին, վերնագրի տեղը դատարկ թողած։ Էջ 272^բ—289^բ Նորին մեղապարտ Յոհաննիսի աշխարհի իրիցոյ ասացեալ ի սուրբ Նշանն աստուածընկալ, որ այժմ կայ ի սուրբ վանքն Արգելանայ.—Աստանաւր յառաջ բերից զսկիզբն պարծանաց զամենայաղթն նշան տերունական և աստուածական ...»։ Էջ 290^ա—304^բ Նորին մեղապարտ Յոհաննէսի աշխարհի իրիցոյ ասացեալ ի

սուրբն Ստեփաննոս, զոր և նշանացի աս(աց)են Յուսկանն որդի, ի յանապատն Արգելանայ, որ և պատուական մարմին նորա անաւատ կայ ի նոյն վանս ի գերեզմանի.—Յարփիաւոր և ի հրաշանիւթ լուսոյն ջահ վառեալ համատարած ծագմամբ մշտավառ և անստուերանալի Յուսկանն որդի տէր Ստեփաննոս ...»։

Դնենք մի քանի քաղուածքներ այդ ներբողեաններից, որոնցով բնորոշուում են Աստուածածնի և Պաշի պաշտաման ծայրայեղութիւնները՝ որոշ կէտեր չափազանց շեշտուած, ուր կան նաև հետաքրքրական տեղեկութիւններ Յուսկայ որդու մասին։

Աստուածածնայ ներբողից, էջ 266^ա. Արգանդ որովայնի սորա՝ բերանոյ Հաւրն հաղորդեցաւ, ընդարձակութիւն որովայնի սորայ՝ ծոցոյ Հաւրն հաւասարեաց ... Դու ընդ Երրորդութեանն փառաւորիս, դու ընդ Երրորդութեանն երկրպագիս, դու ընդ Երրորդութեանն պատուեալ մեծարիս, դու ի գիւղըս Երրորդութեանն բազմեալ հանկիս։

— Էջ 268^բ «Եթէ երկնայինք և եթէ երկրայինք և ամենայն որ ինչ ընդ բնաւս քե պարբապեալ ամրանան, հաստատութիւնք տարրական աւդոց քե պնդեալ անվնաս ամրափակին, լուսատուք և լուսատեք նոցին քե զտեալ վայելչացան, քնացք լուսատուացն քե անխարգախ ուղեորին, ցնդմունք աստեղացն առանց երկուանալոյ քե ի ցնդմունք աստեղացն առանց երկուանալոյ քե ի տեղիս իւրեանց ժողովին, աւդք խտացուցիչք քե

Հանդարտանան ... [յիշուում են սառնամանիք, ժանկը
խռովարարք, ամբք կարկտարերք, շնչմունք վնասա-
կար հողմոց, ժամանակք ապականիչք արդենաց,
նաւաւարուծիւնք ծովագնացիցն, վաստակք երկրա-
գործութեան ... զենմունք գառանց մերոց և բուր-
մունք խնկոց ... նուէրք մեր և պատարագք որ յա-
նուն ննջեցելոցն քեւ ընդունելի լինիցի[ն], ողջա-
կեզք մեր և զոհք և ամենայն որ ինչ յաղագս մե-
ռելոց քեւ կատարեսցին ...»

Խաչի ներբողից էջ 274^ա «... ի վերայ հանկըս-
տարանի լուսափայլ վարդապետի սրբոյն Ստեփան-
նոսի, (յ)որում յորջորջեալ կոչի Յուսկանն որ-
դի».

— էջ 278^ա «Քեւ (=խաչիւ) ըմբռնեաց ի շըղ-
թայս երկաթիս զփայլակն արագընթաց և արկ զնա,
ի տարտարոսս դժոխոցն».

— էջ 281^բ «Քանդի ուր խաչն է անդ է խա-
չեալն և խաչելութիւն, ապա կոյրք են ավիշեալք
յիմաստից, որք ոչ զարհուրին ի ձեռյ քումմէ ...
եթէ հրէայ իցէ եթէ հեթանոս և թէ քրիստո-
նեայ իցէ թերահաւատ՝ ինոյն մնացէ կուրացեալ,
իսկ մեք ազդ» ուղղափառաց զայս առեալ մեզ
ի պարծանս ...»

— 287^բ «Իսկ եթէ ի քեզ խաչեցաւ և նոյն
անբաժանելի է ի քէն և ի քեզ տեսանեմք զնայ
էութեամբ և աստուածութեամբ».

Ստեփաննոսի ներբողից էջ 291^ա «Յուսկանն
որդի տէր Ստեփաննոսի ի Տարբերունոյ գաւառի
յանապատին Արգելանայ, որ ունի զնմանութիւն
մեծին Երուսաղէմի և համանման ոսկէբլուրն Գող-
գոթայի, ուր բարձրացաւ խաչն աստուածունակ».

յԵրուսաղէմ գերեզման ստեղծաւորն զքեզ և
Գողգոթայ տեղի խաչեցելոյն, անդ խաչն և խա-
չեցեալն. և ընդ քեզ ի քումմէ անապատի Սուրբ
Նշանս աստուածաբարձ՝ ի քէն կաղմեալ և յարար-
չէն աւրհնեալ, ի քէն տաշեցեալ և յԱստուծոյ
աւծեալ, ի քէն գծագրեալ և արեամբն Քրիստոսի
ներկեալ, ի քէն քանդակեալ և անեղին աջով
զաւրացեալ ...»

— էջ 291^բ «Մովսէս գաւազանաւն հերձեաց
զծովն համատարած, իսկ դու քոնակազմ նշա-
նաւ խաչիդ բաժանեցեր զ[ի] քէն ուսեալ և հա-
ւատացեալ ժողովուրդս ի հերձուածականացն մոլո-
րութենէ. Եղիս համարձաւ մարմնով ի վեր [ի
յերկինս, իսկ դու մարմնական աչաւք տեսեր
զտէրն երկնի և երկրի խաւսակից գոլով բերան ի
բերան ...»

— էջ 292^բ «Սուրբ Ստեփաննոս ... ուղղա-
փառ հաւատ, ուղղափառաց ուսուցիչ, ուրացու-
թեան խափանիչ, հայհոյ[յ]ականաց փախուցիչ,
երկարնակաց ամաչեցուցիչ, հերիտիկոսաց ընդոտ-
նիչ, հերձուածողաց քակտիչ, արիոսականաց հեր-
քիչ, նեստորականաց անարդիչ, զՔրիստոս աս-
տուած դաւանաւ. խաւսիս որպէս հրեշտակ, բար-
բառիս որպէս սերովբէ».

— էջ 293^բ «այլ մի և նոյն համապատիւ
տերութեամբ մեծարեալ պատ[ու]ով [զերբորդու-
թիւնն] զմեզ ուսուցեր» (Թեոփիլոս Լեւրոպոլիտը Skt
Յուսկանն որդու աշակերտներին հ)։ *

* Աշխարհի-երեց Յովնաննիսի գրութեան մէջ
յաճախ են իւ եւ իւ սառերի շփոթութիւն, օր. խորդեաց
=խորդեաց, հոսեցեր=խոսեցեր, անխապիս=անխապիս

— էջ 294^բ «յորում» (=Արգելան վանքում) բարձրացեալ ճոխանա[յ] տաճար Տիրամաւրն և Աստուածածնին և Նշան սուրբ և աստուածընկալ և Գերեզման հանկըստեան քո սուրբ ոսկերացդ»:

— էջ 300^բ «Թուսկանն որդի տէր Ստեփաննոս, որ զսաստակացեալ պատուհասն որ յաղագս մեղաց մերոց կուտին ի վերայ մեր՝ շարժ և մահտարաժամ թրթուր և ջորեակ և մարախ բազում կըսկ[ծ]եցուցանաւ և սառնամանիք եղեմնական աբաբ յայտնեցար հերքաւ և հալածաւ... առաքելոցն համեմատ մարգարէիցն հաւասար, մարտիրոսացն համապատիւ»:

Ի վերջոյ պէտք է աւելացնել և այն, որ Տէր Թուսկան որդին մի փոքրիկ մասն ունի մեր միջնադարեան մատենագրութեան մէջ. նրա անունով ինձ յայտնի է բաւական կոկլիզով մի փոքրիկ հետաքրքրական գրութիւն. «Պատմութիւն երկրորդ զայստեանն Բրիստոսի և ահեղ դատաստանին. Ասացեալ ճշնաւոր վարդապետին Ստեփաննոսի Թուսկայ որդոյն. — Ի յահագին աւուր զայստեան որդւոյն Աստուծոյ ի մէջ գիշերի կացեալ Գարրիէլի ի մէջ երկնի և երկրի յանկասկած և յեղակարծ ժամանակի և դո՛ւ է ահեղ և սաս-

կելն, որ ցոյց եմ օտիս հեղինակի կամ գրչի վասպուրականցի լինելը:

տիկ բարբառով և ասէ՛ Արի՛ք ննջեցեալք, ահա՛ գայ Բրիստոս» (Ճառընտիր № 935, 2, էջ 149, բոլորգիր, թուղթ, անթուական)*:

1900 մարտ 26.

* Յուսկայ որդի Ստեփանոսի վարք՝ Յայսմաւորներից աւելի քան 7 արձակ՝ կայ հրաւարակուած Պղծակ — ֆաղափ պատմութեան հետ, էջ 140. «Պատմութիւն Տէր Թուսկան եւ որդոյն մորին Ստեփաննոսին. — Ի բուականութեան հայոց՝ վեց հարիւր վարսուն ամիս, յերկիրն Ընշունեաց» ի գաւառն Տաքայ՝ (=Տոսքայ) ի Դոգայ ֆաղափ, որ ասի Արսանես, մերձ ի Շամիրանակեռ մեծ Դղեկին Վանայ ելլն: Պատմութիւնն սկսում է մեզ հետաքրքրող Ստեփաննոսի պապից, որ նոյնպէս կոչում է Ստեփաննոս եւ ֆահանայ էր: Նկարագրում է Տէր Թուսկան առաքիւնի վարք, յիշում է քաքաւաց արշաւանքը առանց բուականի, քայց հայոց 675 բուականից յետոյ: Մասկոնի պատմութեան այլազգիս անուանում է «Իւսիւմ ի քերդեկ Ամկոյ»: Կան նաեւ ուրիշ տեսիլներ եւ մանրամասնութիւններ: Վարքի այս ընդարձակ խմբագրութեան ձեռագրեր մեզ յայտնի չեն: Պղծակ ֆաղափ պատմութեան հրաւարակութեանց մասին տես Զարք. Մատենագիր. 583:

— էջ 63 պէտք է աւելացնել եւ այս, որ Խոռոմա-

ՀԱՅԿԱԿԱՆԻ ԺԳՈՐԾԻ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1800 թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆԻ ԺԳՈՐԾԻ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

իլի թեղն այժմս ինձ ծանօթ է նոր գտնուած յիշատակարաններից: Խոնոնաւիլը մի վանք էր Տիվրիկոս կամ Տիվրիկի մօտ. «եքեր ի Տիվրիկ մեզ յիշատակ երես ի խոնոնաւիլ վանքն ի ձեռն Կարապետ վարդապետի»: Ծանօթ. Արեւոյնքեան:

ՀԱՅԿԱԿԱՆԻ ԺԳՈՐԾԻ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

— ԺԳ. Հայերէնից թարգմանուած արաբերէն Աղուէսագրքի երեք առակներ, որ չկան հայ ընագրում: Այդ առակներից երկրորդը՝ Աւագակն ու ձգնաւորը, Մառի առակներէն թարգմանութեամբ: Աւագակ եւ ձգնաւոր առակը Հայելի վարուց Ֆրանկաց գրքից եօթն ձեռագրերի և տպագրի բաղդատութեամբ: Հայելին չէ՛ արդեօք աղբււր Աղուէսագրքի:

— ԺԴ. Հայելու ձեռագրերը էջմ. Մատենադարանում:

Առաջին խումբ, հինգ Ձեռագիր:

Ձ.-իւր Դրիգորի Երեւանցոյ, գրուած 1666 թ.:—
Ձ. Մարգար գրչի, 1671 թ.:—Ձ. Հառիճոյ վանից (== Դփչաղ), ստացող Ներսէս եպիսկոպոս Ղազվինեցի, գրիչ Սուրիաս սարկաւագ Ղափանցի, 1673 թ., վերջին ստացող Արգունցի Սարգիս վարդապետ 1689 թ.: Յիշատակութիւն Ասեփանոսի Իլովացոյ, «որ է վերակացու և գանձապետ ի սուրբ կաթողիկոսարանն էջմիածնի», Հայելին թարգմանուած «ի լատին բարբառոյ»:—Ձ. ձանկեցի Աւետիք վարդապետի, որի կնիքը 1736 թ.: Ձ. Եսայի արեղայի,

անթուական: Հայելին ունի 71 գլուխ և 246 պատմութիւն:

Երկրորդ խումբ, երկու Ձեռ.:

Ձ. Աստապացի Միխայիլ վարդապետի, 1679 թ., յիշատակութիւն Մաղարայ վանից միաբանների, Ընօգ-Նամե:—Ձ. Ամենափրկչի վանից, ստացող Դաւիթ վարդապետ, գրիչ Խաչատուր քահանայ. 1699 թ.:

Հայելու տպագիրը 1702 թ. Նահապետ կաթողիկոսի ժամանակ:

Հայելու թարգմանութիւնը չէ կարող լինել 1660 թուականից յետոյ:

—ԺԵ. Ատ. Լեհացու կենաց և թարգմանութիւնների մասին տեղեկութիւն Առաքել Դաւրիթեցուց: Յովսէպոսի կրկին թարգմանութիւնը, մինը Ատ. Լեհացու 1660 թ. և միւսը՝ Կ. Պոլսեցի Տայի—Սիմոնեան Աթանաս վարդապետինը 1760—1761 թ.: Դիոնիսիոս Արխապագացու Յաղագս Երկնայնոց քահանայապետութեանց, 1662 թ.-ին: Պատճառաց գիրք: Դեմոսի սխալ ընթերցում: Պատճառաց գիրքը չէ չորեքսաւորորդ դարու թարգմանութիւն, այլ 1660—1662 թ.-ին: Հայելի Վարուցը թարգմանուել է Ատ. Լեհացու ձեռքով Լեհեհեցից, 1660 թ.-ին:

—ԺԶ. Հին Հարանց Վարքը իբրև Ազուէսագրքի աղբիւրներից մէկը: Երկու օրինակ. Շնացող Միայնակեացը և Հոգետես Վանահայրը, Շնացող Միայնակեացը և Սաղմոսապաց Սատանան:

—ԺԷ. Հայելին իբրև աղբիւր Առակագրքերի: Հայելու «Յաղագս ազահութեան» պատմութիւնը: Նոյնը Բերլինի ձեռագրում: Նոյնը մտած և Յայամաուրքի մէջ, իբրև սքանչելիք Աստուծոյ: Նոյնը համառօտ խմբագրութեամբ Ազուէսագրքում, Ե և Բ ձեռագրերում:

Մառի A+E, F և Բերլինի № 96 ձեռագրերը 1660 թուականից յետոյ են գրուած: Ազուէսագրքի արաբերէն և վրացերէն թարգմանութիւնները 1660 թուականից յետոյ են կատարուած:

—ԺԸ. Բերլինի № 90 ձեռագրի «ոսկեգրեալ սիրտ» պատմութիւնը հաւանականաբար Հայելուց: Հայելու նախնական սկզբնական պատմութիւնը: Թագաւորի երկու նախնական ծառաները A ձեռագրում: Յովսափու և Բարաղամի վիպասանութեան Տիուր թագաւորի պատմութիւնը Մառի կրկին հրատարակութեամբ, D և Ասիակ. Մուս. № 3 ձեռագրերից: Նոյն պատմութիւնը Հայելու մէջ. Արեմտեան ազգեցութիւնը մեր միջնադարեան մատենագրութեան վրայ: Համառօտ տեղեկութիւն Լատին, Լեհ և Ռուս Հայերիների մասին (Великое Зерцало): Հայելու պատմութիւնները ժողովրդեան բերանում: Կամապաշտ կնոջ պատմութիւններ: Նոյնը զոկերէն բարբառով: Հայելու և Ազուէսագրքի նման պատմութիւններ, սակայն անկախ միմեանցից: «Թագաւոր և քեռորդին և նայիւլ—Ջորական ոմն» «Ազոթասէր պատանի և կախարհ—Յաղագս խաչի զօրութեան»: Առակագրքի Պարիզեան օրինակը, նրա

յիշատակարանը: Պետրոս երէց Խուռնաւիցի: «յայ-
րի ատենիս» չէ Ատենեան քարայր:

— ԺԹ. Աղուէսագրքի «քահանայ և Մաագործ»
առակը: Վոճ—Լոճդ: Պաւղիկեան քրիստոնէութիւնն
Հայաստանում: «Ճշմարտութեան բանալին», «Վասն
հերձուածողաց բանք և զրոյցք», նորագիւտ հաւա-
պաւղիկեան առասպելախառն գրութիւն: «Սատա-
նայ Պուլիկ»—Պաւղիկեան: Հոգու—հաց: Խաչիկ
վարդապետ «աշակերտ սրբոց թարգմանչացն Սահա-
կայ եւ Մեսրովպայ», Ասողիկն իբրեւ աշակերտ Սա-
հակայ և Մեսրովպայ: Խաչիկի տեսիլքը, Հոգու հա-
ցի կարևորութեան մասին: Յակոբոս եպիսկոպոս
Հարքայ ընդդէմ հոգուհացի: Տէր Յուսկայ որդի
Ստեփանոս, իւր վարքը: Փէշտմալճեանի խմբա-
գրած Յայմաւուրքը «Տէր Խարայէլի հին և ընտիր
օրինակից»: Տէր Յուսկայ որդու հրաշքը, որ նոյնն
է քահանայ և մաագործ առակի հետ: «Վոճիկ վարդա-
պետ» Յակոբ վարդապետի գանձը Տէր Յուսկայ
որդու վրայ: Աշխարհի—երէց Յովհաննիսի երեք
ներբողեանները, Աստուածածնին, Արգելանայ սուրբ
—Նշանին և Տէր Յուսկայ—որդուն նուիրուած: Քա-
ղուածքներ այդ ներբողեաններից: Յուսկայ—որդու
«Պատմութիւն երկրորդ գալատեանն Քրիստոսի և
ահեղ դատաստանին»: Տէր—Յուսկայ որդու ընդար-
ձակ վարքը հրատարակուած Պղնձէ—քաղաքի հետ:
Խուռնաւիլը մի վանք է Տիվրիկում կամ Տիվրիկի
մօտ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0345696

